

II. József, a jozefinisták és a reformerek

(Vázlat a XVIII. század végének magyar közgondolkodásáról)

FRIED ISTVÁN

Aligha akad uralkodó, akinek személye és tevékenysége több vitát váltott volna ki, mint II. József. Már életében összecaptak a róla alkotott, igen csak ellentétes (és szenvedélyes) nézetek; halálakor egy egész birodalom ujjongani látszott, és ebbe az ujjongásba egyként vegyült szegény tisztviselő és dúsgazdag főúr, maradi nemes és a reformokon töprengő mágnás, bigott egyházi méltóság és nemzetközi kalandor diadalittas éljenzése. Halála után pedig megindult a történeti kutatás, egyéniségéből, reformterveiből „izmus” lett, majd mind erőteljesebbé vált a vélemény, hogy a II. József-ről elnevezett „izmus” tulajdonképpen már II. József előtt is megvolt; akadt olyan történész, aki I. József-ig vezette vissza a jozefinizmust,¹ mind többen hangoztatták, hogy a jozefinizmus túlélte névadóját.² Egyesek a nagynémet gondolat előfutárát fedezték föl benne,³ mások a forradalmár-császár portréját igyekeztek megfesteni.⁴ S az sem éppen megszokott, hogy a híveinek, követőinek, munkatársainak indult vagy tartott jozefinistákról hamar fölfedte a kutatás: fokozatosan, előbb-utóbb nem egyszerűen dezertáltak, nem is nagyon lopva elhagyták táborát, hanem az ellentábor magvát alkották, egységfrontot képeztek ki ellene. A II. József ellen forduló jozefinisták: ha csak ennyi ellentmondást találnánk a 18. század utolsó évtizedeinek Habsburg-monarchiájában, már ez is elgondolkodtatna. De a II. József személye, uralkodási módszere, rendeleteinek magyarázata, értelmezése, háborúskodásainak értékelése körül időnként fölcsapó viták viharai jelzik, hogy ennek a Kazinczy Ferenc által *nagy embernek*, de *szere-*

1. Heinrich BENEDIKT: *Der Josephinismus vor Joseph II. = Österreich und Europa.* Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz—Wien—Köln 1965. 183—201.
2. Jellemző példaként idézhetjük Emil FRANZEL (*Der Donauraum im Zeitalter des Nationalitätenprinzips.* Bern—München 1958.) véleményét: „Der Josephinismus hat seinen Schöpfer überlebt”. (3.) Majd: „Er (der Josephinismus. F. I.) ist eine entscheidende, vielleicht die stärkste, geistig-politische Kraft geworden, die im 19. Jahrhundert (sic!) im Donauraum wirkte.” (Uo.)
3. Viktor BIBL: *Kaiser Joseph II. Ein Vorkämpfer der grossdeutschen Idee.* Wien—Leipzig 1943.
4. François FEJTŐ: *Un Habsbourg révolutionnaire. Joseph II. Portrait d'un despote éclairé.* Paris 1953.

cséltlen uralkodónak⁵ tartott császárnak megítélése, szenvedélymentes értékelése még mindig nem történt meg, s a kutatás mai állását tekintve, egyhamar nem történik is meg. Már az is tünetszerű, hogy a század elején, orosz (!) szerző tollából megjelent monográfia⁶ az azóta föltárt nem csekély levéltári anyag és könyvtári részlet-tanulmány⁷ ellenére is a leghasználhatóbbak közül való. De az még inkább az, hogy a Jókai: *Rab Ráby* c. regényében⁸ megfogalmazott, de a valóságban sosem létező dilemma a mai kutatásban is igazolókat kap: hiszen alapos leegyszerűsítésnek tetszik, hogyha a haladás és a hazafiasság gondolatkörét — II. József uralkodásának tíz esztendejére vonatkoztatva — az adott korban szereplők válaszútjának, kétféle cselekvési lehetőségének látjuk. Mint ahogy teljes képtelenségnek tetszik, ha a II. József vagy éppen II. Lipót ellen forduló nemességet egységesnek tekintjük, és mint e nézet legtekintélyesebb és legérdemesebb képviselője, Ernst Wangermann teszi, az ún. nemesi ellenállást a magyar ellenzék konzervatív nacionalista propagandájának (conservative-nationalist propaganda of the Hungarian opposition) vagy az arisztokrata (!) agitációnak (aristoc-

5. KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Budapest 1956. 141. Kazinczy emlékirata, levelezése értékes forrás a korszakra, II. József rendeleteinek fogadtatására vonatkozólag. A *Pályám emlékezete* József-ábrázolása a későbbi magyar történetírásra is hatott.
6. Paul v. MITROFANOV: *Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit*. Wien und Leipzig 1910.
7. Közülük dolgozatunkhoz az alábbiakat forgattuk a legtöbb haszonnal: Paul P. BARNARD: *Jesuits and Jacobins. Enlightenment and Enlightened Despotism in Austria*. Urbana—Chicago—London 1971., Elisabeth BRADLER-RATTMANN: *Die Reformen Kaiser Josephs II.* Göppingen 1973., Walter D. DAVIS: *Joseph II. An Imperial Reformer for the Austrian Netherlands*. The Hague 1974., Részletkérdéseket dolgoz föl tanulságosan: Hans WAGNER: *Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777. und die Reformen in Österreich.* = *Österreich und Europa...* 221—246., BARTA János: *Das Bauernideal des aufgeklärten Absolutismus in Osteuropa.* = *Egyetemes Történeti Tanulmányok VIII.* Debrecen 1974. 15—84., A legtöbb szempontot KOSÁRY Domokos tanulmányából kaptuk: *Felvilágosult abszolútizmus—felvilágosult rendiség.* = *Történelmi Szemle* 1976. 675—720.
8. A *Rab Ráby* c. regény eszmei forrását Horváth Mihály liberális történetírásában kell keresnünk. A kritikai kiadás (Budapest 1966., a regény első megjelenése: *Üstökös* 1879.) magyarázó szövegéből tudjuk, hogy Jókai a Bach-korszak passzív rezisztenciáját látta rá II. József évtizedére. *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. könyvében is (Budapest 1969. A mű első változata: *Pest 1854.*, a József császár c. fejezet egy része: *Képes Folyóirat* 1890.) a „nemzeti érzület” és a haladás összeütközését ábrázolta. Ez a szemlélet MARCZALI Henrik könyveit is áthatotta. Pl.: „II. József eljárását erkölcsileg, történetileg igazolta a magyar rendek ragaszkodása a régihez és visszaéléseihez. Másrészt II. József törvénytelen-sége, abszolútizmusa, a birodalmi összességnek Magyarország fölé helyezése igazolta a magyar rendeknek a végsőig menő óvatosságát és szívos ellenállását”. = Az 1790/l-diki országgyűlés. Budapest 1907. I. 276. Hasonló vélekedések bőven olvashatók a *Magyarország története II. József korában*. Budapest 1888. I—III. c. monográfiában. BENDA Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi?* Budapest 1978. jóval differenciáltabban látja a kérdést, jóllehet a nacionalizmus és a jozefinizmus problémakörében álláspontja kissé merevnek tetszik. Viszont nem értünk egyet ARÁTÓ Endrével (*A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a 18. században.* = *Nemzetiség a feudalizmus korában*. Szerk.: SPIRA György—SZÜCS Jenő. Budapest 1972. 130—181.), aki Bessenyei György fellépését a modern nemzeti eszme kiindulópontjának véli (165.), s nem érzékeli pontosan az értelmiségi tudatú vagy mentálitású, bár részben nemesi származású réteg szerveződését és az épp nem-nemesi származású elemek (pl. Dugonics András) nacionalizmusát.

cratic agitation) tulajdonítjuk.⁹ S ez a két szélsőséges álláspont (amely között számtalan, különböző árnyalatú, de valamiképpen mégis csak elfogult s a nemzeti szempontú történelemszemlélet által meghatározott írás helyezkedik el) egy ponton mégis összeér: ti. ott, hogy a felvilágosodott abszolutizmus rendszere helyett II. József személye áll a vizsgálat középpontjában. Ezáltal az elemzés rész-jelenségekre korlátozódik. A főleg magyar szerzők hangoztatta dilemma az uralkodó személyéhez és tevékenységéhez viszonyítva kap fölmentést vagy elítélést; míg Wangermann a II. Józsefhez (és rendszeréhez) való pozitív viszonyt többnyire mércének tekinti. Jóllehet az már többé-kevésbé közmegegyezés tárgya lett, hogy II. József uralkodásának tíz esztendeje a felvilágosodott abszolutizmus¹⁰ (vagy ha a fiziokraták egykorú szóhasználatával élünk: a felvilágosodott despotizmus) címszava alatt tárgyalható. S bár a felvilágosodott abszolutizmus lényegéről, jellemzőiről, válfajairól, sőt, lehetőségeiről¹¹ még nem zárultak le is a viták, mind az egyoldalúan Habsburg-párti, mind pedig a magyar vélekedők jó részét figyelmen kívül hagyják ezt a más összefüggésekben oly sokat hangoztatott tényt. Ugyanis, ha II. József valóban lenyűgöző egyénisége nem homályosítja el azt a körülményt, hogy olyan felvilágosodott abszolutista volt, aki a jellemzésére alkalmazott attributív szerkezet mindkét tagját komolyan gondolta, mindkét tagja szellemében akart eljárni, és egész tevékenységét áthatotta ama küldetés-tudata, amelyet csak mint felvilágosodott egyén és e magatartással szoros összefüggésben, mint abszolutista módszerekkel élő uralkodó tud megvalósítani (mert — s erről is meg volt győződve — csak így lehet és csak így célszerű megvalósítani!), akkor a felvilágosodott abszolutizmus egy válfajának lényegét és II. József kudarcának (ti. személyes kudarcának) és sikerének (ti. a társadalmi és mentalitásbeli átalakulás szándékaitól egyre inkább függetlenedő sikerének) okait szemlélhetjük tisztábban. Már bevezetőben nem győzzük hangsúlyozni: II. József felvilágosodott abszolutista rendszere ennek a 18. században sokhelyütt megvalósult rendszernek szinte valamennyi ellentmondását magában hordozta, és ezeket az ellentmondásokat az elemi taktikai érzék teljes hiányával vállalta, ezeken abszolutista módjára igyekezett úrrá lenni. Mégsem a személyes sors és akarat játssza a főszerepet abban a tragikus mozzanatoktól sem mentes színdarabban, amelynek II. József mindenható főren-

9. Ernst WANGERMAN: *From Joseph II. to the Jacobin trials*. London 1959. 10–11., 86. Wangermannhoz hasonló nézeteket vall Denis SILAGI: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II.* München 1960. c. könyve, amely megkísérli a meggyőződés nélküli, besúgó–följelentő L. A. Hoffmann mentését, mivel Hoffmann a magyar nemességet egészében szemlélte, és konzervatív tömegként aposztrofálta. Hoffmannról és ún. jozefinus csoportjáról hívebben: Erwin Frank RITTER: *Johann Baptist Alvinger and the Austrian Enlightenment*. Berne 1970. 51. A magyar szakirodalomból: MÁLYUSZ Elemér: *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve* 1931. 239–256.
10. *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Troisième Colloque de Mâtrafüred 28 Septembre – 2 Octobre 1975*. Budapest 1977. (Thème A. — Système de l'absolutisme éclairé. Rapports: 19–46., Discussion: 47–81.)
11. A kutatások helyzetét jól foglalja össze, és a további feladatokat pontosan jelöli ki: *Der Aufgeklärte Absolutismus*. Hrsg. von Karl Otmar Freiherr von ARETIN. Köln 1974. Főleg a szerkesztő bevezető tanulmánya értékes, de sok tanulsággal olvastuk E. WALDER, H. HOLLDAK és G. PARRY dolgozatait is.

dezője szeretett volna lenni, de amelynek irányítása végső soron kicsúszott a kezéből; hanem a felvilágosodott abszolutizmus maga, az uralkodók és meghatározott uralkodó körök kezdeményezte törekvése, amely a merevvé, nem elég produktív, túlságosan zárt és belterjessé vált társadalmat és államot a fokozatos haladás útjára igyekezett irányítani, nem egyszer művi eszközökkel akarta pótolni azt, amit másutt a szerencésebb körülmények produkáltak. Lényegében véve, a konzervatív rendiséget korlátozó intézkedésekre került sor, valamint a feudális intézmények modernizálására, akkor, amikor még számottevő polgárság nem segíthette az uralkodót tervei végrehajtásában.¹²

Szorosan idetartozik még egy, csak bővebb kifejtés után érthető gondolat. A felvilágosodott abszolutizmus (mint amely önmagában hordja el-
lentmondásosságát és az önmagát meghaladás kényszerűségét, ha önmagá-
hoz következőt akar lenni) lényegében szűk keretek közé szorítja saját
mozgásterét. A feudális társadalom csúcsán álló uralkodó ugyanis az Isten-
től ráruházott hatalom alapján követelte meg az alattvalói engedelmessé-
séget. Ez a képzet lassan-lassan (nem utolsósorban a racionalista eszmék,
majd a felvilágosodás változatai előrenyomulásának eredményeképpen)
átadta helyét a Gottesgnadentum alapelvét és eszmekörét lényegileg tagadó
képzetnek: ti. annak, hogy nem az Isten kegyelméből származtatható az
uralkodói hatalom, hanem a természetjogból, ill. szerződésből.¹³ Az már
csak az ezzel összefüggő államelmélet fejlődésének egymást követő álló-
másait jelenti, hogy az uralkodó és a dinasztia általában örökösnek mondott
szerződés alapján uralkodik, vagy — s e következtetést a 18. század végén,
más-más hangsúllyal, de lényegében azonos indíttatásból az ausztriai biro-
dalom valamennyi tartományának nemessége vagy értelmisége levonta —
csupán a szerződés valamennyi pontját betartó uralkodót illeti meg a trón.
A „*filium successionis interruptum*” hatásos és mozgósító elve azért keltett
oly nagy visszhangot pl. a magyar és a horvát nemesség körében, mert
a természetjogi értelmezésben lehetőség nyílt a nemesi kiváltságok és a kor-
szerűbb, nemzeti-felvilágosodott nézetek egyeztetésére, kiegészítésére, illetve
olyan progresszív elemek érvényesítésére, amelyek a felvilágosodott abszo-
lutizmus abszolutista vonásai ellen irányultak. II. József (és nemcsak ő!)
nem támaszkodhatott jogaiért síkra szállni kész polgárságra vagy fölemel-
kedni vágyó öntudatos paraszti tömegekre, mert ilyenek akkor még nem
léteztek. Ugyanakkor ahhoz, hogy a felvilágosodott abszolutizmus moder-
nizálási, szervezési programját végrehajthassa, friss energiákat kellett fel-
szabadítania, olyanokét, akiket a korszerűsített államparátusban, az újjá-
szervezett hivatalokban, a jogszolgáltatásban stb. fel lehet használni;
tehát olyanokét, akik nem csupán azonosítják magukat a felvilágosodott
abszolutizmus célkitűzéseivel és jórészt módszerével is, hanem rendelke-
znek a megfelelő — korszerű — képzettséggel. II. József (és Nagy Frigyes,

12. ARETIN idézett tanulmánya. Hogy nem elsősorban II. József személyes tragé-
diája a lényeges, azt érzékletesen fejtegeti E. WANGERMAN: *The Austrian
Achievement. 1700—1800*. London 1973. 157.

13. Helen LIEBEL: *Der aufgeklärte Absolutismus und die Gesellschaftskrise in Deutsch-
land im 18. Jahrhundert. = Absolutismus*. Hrsg. von Walter HUBATSCH. Darm-
stadt 1973. 490.

II. Katalin vagy éppen II. Lipót) föltétlen engedelmességet követelt, liberálisnak ható világnézete ellenére. Ezt a föltétlen engedelmességet az a tisztviselői kar biztosította, vagy annak kellett volna biztosítania, amely a felvilágosodásnak a lakosság jogait, a jogszolgáltatás igazságosságát, az egyéni vállakozások szélesebb körű lehetőségét javalló elveit tette a magáévá. Az, hogy az uralkodó az állam, a nép, a nemzet első szolgája, tisztviselője, azt is jelentette, hogy az államvezetés egyben egyetlen nagy hivatal, amelyben mindenki kötelességszerűen végzi kiszabott munkáját, része egyetlen nagy gépezetnek, amelynek programját felülről határozták meg. A felvilágosodott abszolutizmus II. József nevéhez fűződő változata alapelveiben nem különbözött a többi változattól, még abban sem, hogy a felvilágosodás gondolkodóitól csak azt vette át, amit utilitarisztikus elképzeléseiben megvalósíthatónak és megvalósítandónak vélt. Igaz, hogy az egymáshoz laza szállal kötődő, különböző hagyományokkal és fejlettségi fokkal rendelkező tartományok egységesítése sine qua nonja lett a józsefi programnak, míg Katalin és Frigyes birodalmának részei szorosabban kapcsolódtak egymáshoz. Már ez az egységesítési program önmagában ellenzőkre lelt a birodalom részeiben, még inkább az a módszer, ahogy az uralkodó végrehajtotta. A II. József meghirdette és elrendelte összeírások, népszámlálások, majd a nyelvredelet éppen annak az osztálynak vélt előjogait sértették, amelynek egy rétege támasza lehetett volna az új rendszernek. Hiszen kire támaszkodhatott II. József? A polgárságra — tudjuk — nem. A viszonylag fejlettebb csehországi vagy ausztriai polgárság sem a politikai tudatosság, sem a gazdasági életben betöltött szerep szempontjából nem hasonlítható a hollandhoz, az angolhoz vagy a franciához. II. József nem is polgári társadalmat akart, hanem az államot akarta modernizálni, egységes jog- és jóléti állammá¹⁴ akarta átalakítani az angol, a francia vagy a holland mércével mérve ugyancsak elmaradott Habsburg-monarchiát. Ehhez viszont a feudális vezetőréteg előjogaihoz kellett nyúlnia, jóllehet a társadalmi hierarchiában csupán óvatos változtatásokat akart megkísérelni. Annál is inkább, mert türelmi rendelete annak a célnak a szolgáltatásában állt (s most számítsuk le az emberbaráti-humanitárius célokat), amely az új, a friss energiákkal törekedett a modernizálás végrehajtására. A klérus nyomása alól felszabaduló, nagyobb mozgástérhez jutó, korszerűen gondolkodó protestáns nemesi réteg lehetett (volna) az a tábor, amely II. József államátalakítási törekvéseit a magáénak tudta (volna). Hiszen ez volt az a réteg, amely főleg németországi egyetemeken (elsősorban Göttingában, Schlözer-nél) hozzájuthatott a korszerű, az államszervezés és -igazgatás körébe vágó elmélethez; és amely maradéktalanul vallotta a felvilágosodásnak a józsefi reformok körével egybevágó eszmerendszerét. Természetesen e viszonylag szűk, ám kapcsolataiban és energiájában, a hirtelenül kapott lehetőségek kihasználásának lendületében jelentős réteg mellé (idesoroljuk a Prónayakat, a Podmaniczkyeket, Berzeviczy Gergelyt, a Vayakat stb.) csatlakozott a katolikus nemesség néhány képviselője (Széchényi Ferenc) vagy a klérus-

14. George PEABODY GOOCH: *Der aufgeklärte Absolutismus. = Historia mundi. Neunter Band. Aufklärung und Revolution.* Hrsg. von Fritz VALJAVEC. Bern und München 1960. 76—79.

nak olyan kiemelkedő egyénisége, mint pl. M. Vrhovac, a későbbi zágrábi püspök, és az a részben a nemességből kiszakadó, részben nem-nemesi rétegekből kifejlődő csoport, amely tisztviselőként, majd íróként, gondolkodóként, a főurak mellett működve titkárként fölzárkózott (nem II. József mellé, hanem) a reformok híveihez. Ugyanakkor — bár ez a csoport II. József rendeleteinek köszönhető a megnövekedett mozgásteret — annak lehetünk tanúi, hogy ez a csoport fokozatosan távolodik el a józsefi rendszer támogatóitól, II. Józseftől, és előbb csöndes, majd egyre hangosabb és aktívabb ellenzékbe szorul, részt vesz a magyarországi Broschürenflutban, és nyilván önnönmaguk meglepetésére szolgál: egy táborban találják magukat azokkal, akiktől több választja el őket, mint II. Józseftől, ti. a konzervatív nemességgel. Ennek a paradox helyzetnek magyarázatát Mályusz Elemér igyekezett megadni, mikor ezt írta: „A Balogh Péter—Vay József—Podmaniczky triász tagjai, a köznemesség vezetői (...) csak politikailag kerültek ellentétbe uralkodójukkal. Szívükben létük végéig a József-féle felvilágosodás hívei maradtak — a reakció 1795-ben azért is toltta félre vagy állította meg őket felfelé ívelő pályájukon — és Kazinczynál nem kisebb kegyelettel gondoltak a császárra, aki az ő energiájukat türelmi politikájával a közösség szolgálatába bekapcsolta. A tragikus, de elháríthatatlan ellentét csírája abban a tényben lappangott, hogy más valamit értettek és éreztek ezen a közösség-fogalmon, mint uralkodójuk.”¹⁵ Mályusz Elemér lényegében pontosan jelöli ki a szakadás okait, de megállapításait ki kell egészítenünk, s részben gazdasági tényezőkre kell a figyelmet felhívunk, részben a felvilágosodott abszolútizmus belső ellentmondásaiból fakadó okokra. A gazdasági tényezőkről itt annyit, amennyit Berzeviczy Gergely írt jórészt kéziratban maradt, de a kortársak előtt feltehetőleg nem egészen ismeretlen irataiban: s ez abban csúcsosodik ki, hogy a H. Balázs Éva által árutermelő nemességnek nevezett,¹⁶ és jórészt az ország északi, északkeleti részében élő, gazdálkodó nemesi réteg nem látta és nem is láthatta biztosítva saját és az ország gazdasági előrehaladását a józsefi, egységesítő gazdasági politikában. S hogy Berzeviczy nem állt egyedül, azt az országgyűlés ellenzéki képviselőinek írásaival való eszmei, sőt, kifejezésbeli rokonsága, helyenként teljes nézetbeli azonossága egyként tanúsítja.¹⁷ Abban Berzeviczy szinte egészen egyedül állt, hogy rendkívül színvonalas, széles látókörű, a „nyugati” elméleti és gyakorlati tapasztalatokat (többek közt Schlözer történeti fogantatású politikai, Beckmann gazdasági stb. előadásait) fölhasználó, az általános magyarországi és általában kelet-európai, süllyal az északi (lengyel) gazdasági, kereskedelmi, ipari vonatkozásokat

15. MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest 1939. 476.

16. H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus (1763—1795).* Budapest 1967. 8—9. Az árutermelésre berendezkedő földesurakról újabban WELLMANN Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.* Budapest 1979. 112—119. E téren azonban további, alaposabb részletkutatások szükségesek, főleg pl. a Vay- vagy más északi, észak-keleti magyarországi földesurak jövedelmeinek, fejlesztési törekvéseinek stb. vonatkozásában.

17. MARCZALI: i. m. (1907.) II. 308., H. BALÁZS: i. m. 160. Berzeviczynek *De Domino Austriae* c., sokáig kéziratban maradt művére gondolunk.

rendszerre, elméletileg is kidolgozott és módszertanilag is helytálló programmá fogalmazta meg.¹⁸ Ezzel azonban nem csupán egy lehetőséget körvonalazott, hanem a Habsburg-felvilágosodás gazdasági célkitűzéseivel lényegileg ellenkező alternatívát vázolt föl, amely egyben egy mind inkább gyarapodó számú birtokos réteg elemi érdekeit is kifejezte. Mária Terézia, majd még inkább II. József gazdasági tervei az egységesítés jegyében fogantak, és Magyarország viszonylagos izolációját a birodalmon belül meg akarták szüntetni. Erősen kétséges, hogy a tervek megvalósulása az ország gazdasági felvirágoztatásához járult volna-e hozzá; vagy pedig a kedvezőbb helyzetű örökös tartományoknak szolgáltatva volna ki még jobban az iparilag és kereskedelmileg elmaradott országot. Más kérdés, hogy a nemesség konzervatív szárnya a Habsburg-politikával szemben nem volt képes megvalósítható gazdasági program fölvázolására, és jórészt értetlenül, csupán előjogaiban sértve, nem egyszer tehetetlen dühvel, vak indulatoktól vezetve reagált II. József nagyvonalú, a fiziokrata és a merkantilista tanokból egyaránt kölcsönző, a gyakorlatban tapasztalt elveire. Berzeviczy, Skerlecz, Podmaniczky és mások azonban nagyrészt ugyanazokból az elméleti írásokból indultak ki, mint II. József gazdasági terveinek kovácsolói, de saját birtokaik hétköznapjait sem tévesztették szem elől. S bár a politikai töltés sem hiányzott a gazdasági jellegű megfontolásokból, a politikai és a gazdasági vonatkozások aránya, egymáshoz való viszonya másképpen jelentkezett az ő munkásságukban, mint a konzervatív nemesség „negatív” programjában, amelyet részben Noszlopy Zsigmond röpirata fejezett ki (már a cím jellemző: *Omnis mutatio tam regnanti, quam populo periculosa, praecipue quae fit sine sapientia, et ex pura interressentia*),¹⁹ részben Gvadányi József verses paszkvillusza.²⁰ A röpirat egyként támadja a felvilágosodott abszolútizmus intézkedéseit, valamint azokat, akik a felvilágosodás elveit vallják, így többek között a külföldet járókat, a külföldi szokásokat, öltözetet és nem utolsósorban tapasztalatokat meghonosítani vágyókat. Ugyanezt a gondolatot Gvadányi a Gyöngyösi-hagyomány verseiben fejezi ki:

Szükség a' Törvény is, hogy megjobbítasson,
Minden régi szokás helyre állíttasson,
Nyólc esztendőbeli mind ki írtatasson
Úzó eszközivel Poklokra hajtasson.

18. BERZEVICZY: *De conditione et indole rusticorum in Hungaria (1802–1804)* c. művét CONCHA Győző (*A kilenczvenes évek reformeszméi és következmények.* Budapest 1885. 233–241.) az általunk is emlegetett reformeszmék egyik végső kicsúcsosodásának tartja. Itt jegyezzük meg, hogy a 90-es, sőt már a 80-as évek reformeszméi nem haltak el sem 1792, sem 1795 után, hanem továbbéltek. Részben a külföldre irányított, főleg német nyelvű publicisztikában, részben Berzeviczy és mások tevékenységében alkottak hidat a 90-es évek és az 1820-as években beköszöntő reformkorszak között.
19. A röpiratot említi: MITROFANOV: i. m. Noszlopy szerzőségére vö.: KOSÁRY Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II.* Budapest, 1954. 229.
20. GVADÁNYI: *A' mostan folyó ország gyűlésének satyrico critice való leírása...* Lipsiában 1791.

Nem kerülnek el Gvadányi szidalmait azok sem, akik a poroszokkal szövetekezve a filum successionis interruptum jelszavával indultak harcba a felvilágosodott abszolútizmus önkényuralmi módszerei ellen, továbbá csapásaiából kijut a *Babel* és a *Ninive* álszent és elvtelen szerzőjének, L. A. Hoffmannak, valamint a protestánsok egyenjogúságáért küzdőknek. Gvadányinál a fanatizmus példái között Gusztáv Adolf, IV. Henrik (!), a magyarra is több ízben lefordított Henriade széles körben népszerű hőse, Zizka, Bocskai és Thököly találhatók. Számára semmisenek a bécsi és a linzi békében biztosított jogok:

Ha ki épít Bétsi 's Linczi békességen,
Nem épít kősziklán, hanem épít jégen...

A visszaállítás programként szerepel Gvadányiéknál, s ezt színezi, de alig módosítja a magyar nyelv bevezetésére való törekvés. Gvadányi a nemzeti boldogságot az alábbiakban szabja meg: 1. Nemzeti viselet; 2. A magyar nyelv bevezetése, pallérozása, ennek érdekében Társaság állítása; 3. A magyarok magyar ezredben szolgáljanak. Ha ehhez a nemzeti elemekkel átszótt konzervatív magatartáshoz viszonyítjuk a Balogh—Vay—Podmaniczky „vonal” célkitűzéseit, akár meglepődhetnénk: hogyan kerültek 1789-re, 1790-re egy táborba azok, akik alig valamiben egyeztek meg, annál több vonatkozásban képviseltek ellentétes álláspontot.²¹ S ugyanakkor ismét és ismét felvetődhet a kérdés: miért nem tudta II. József mozgósítani ezt a rendkívül mozgékony és befolyásos csoportot a maga érdekében; miért kellett szinte szükségszerűen szembekerülniük?

Tudjuk, hogy nem elsősorban a nyelvi kérdés volt az, amely Berzeviczyéket szembeállította II. Józseffel. Jó példa erre Kazinczy Ferencé. Kazinczy magán leveleiben,²² majd visszaemlékezésében nyomatékosan szólt arról, hogy II. József rendelkezéseinek egy részével képtelen volt egyetérteni. Nem vállalta — vallja hátratekintve ifjú pályájára — a „hivatali”, a megyei karriert, önként visszakozott.²³ Viszont elvállalta a sokkal kényesebb és az ütközés lehetőségét pregnánsan magán hordozó iskolaügyi intézkedések végrehajtójának sokak által kárhoztatott szerepét. Mint az iskolapolitikai elvek gyakorlati megvalósítójának nem csupán a „mixta scholá”-k állításában, az új tanterv bevezetésében, hanem elsősorban a német nyelvi oktatás elfogadtatásában is tevékenykednie kellett; Kazinczy Ferenc ekkor, azaz II. József „epochájá”-ban semmi veszélyt nem látott a német nyelvűség iskolai bevezetésében, terjesztésében. De nemcsak ő nem érzett ebben veszélyt vagy sérelmet, hanem az ún. jozefinisták nagy része sem; s ha szembefordultak az uralkodóval (akadt olyan, aki csak a nemesi ellenállás viharos fellángolásakor és mintegy kompromisszumból tette), nem a nyelvi rendeletek miatt csatlakoztak az ellenállókhoz. A Prónay László—Kazinczy

21. Ma is megfontolandó SZALAY László vélekedése a II. József ellen forduló két réteg alapállításáról. Vö. SZALAY: *Büntető törvénykönyv I. = Publicistai dolgozatok II.* (1844—1847.) Pest 1847. A cikk eredeti megjelenése: *Pesti Hírlap* 1844.

22. Pl. Levelezése IV. 453. Kazinczy Cserey Farkashoz 1806. december 29.

23. *Pályám emlékezete...* 75—76. A jóval későbbi visszaemlékezés szövege lényegesen tartózkodóbb, mint a levél.

közti levélváltás jól dokumentálja a II. Józseftől való elszakadásnak ezt a változatát. Prónay mindvégig kitartott exponált posztján; s amikor nyilvánvalóvá lett a józsefi szisztéma bukása, akkor Kazinczyval mintegy összejátszva, az általános nemesi (és magyarkodó) felzúdulás jegyében lényétől idegen, elveivel nem egyező kísérletbe kezd. Az 1790. február 3-án még a megyegyűlések „igaz Hazafiúságot emésztő tüze”-ről panaszkodó Prónay László²⁴ — Kazinczy sugalmazására — látványos áldozatra készül a nemzetiesedés sürgetése ügyében, és elfogadja Kazinczy *Hamlet*-fordításának ajánlását, azét a fordításét, amelynek előszava feleselni látszik az említett Prónay-levéiben és egyéb Kazinczy-levelekben, megnyilatkozásokban hangot kapó gondolatokkal. Ebben az előszóban Kazinczy beáll az idegen öltözetet gúnyolók közé, s a szabad nemzet ismervei között a tulajdon nyelvet, törvényeket és ruhát sorolja föl. Azt azonban elismeri, hogy Forgách Miklós és Teleki József idegen öltözetben is magyar, Balogh és Szily bajszatlanul is jó hazafi.²⁵

A II. József alatt szolgálók többféle változatban, többféle engedményt téve az alacsonyabb színvonalú, hazafiaskodóan nemesi ellenállásnak, alkottak viszonylag egynemű táborot, amely azonban viszonylag gyorsan differenciálódott, az udvarral való maradéktalan kiegyezéstől a radikálizálódásig.

Ennek a differenciálódásnak a lehetőségei már a II. Józseffel való együttműködés, majd a tőle való elválás esztendeiben is megvoltak. Hiszen másként érintette a gazdaságilag „hátrányos helyzetű”, ún. „árutermelő nemeség”-et II. József gazdasági politikája, másként a jórészt szellemi területen tevékenykedőket a kritikának és a szellemi szabadságnak józsefi értelmezése. S itt kanyarodhatunk vissza a felvilágosodott abszolutizmus belső ellentmondásainak kérdéséhez, mivel e belső ellentmondások eredményezték a jozefinisták leválását II. József „vonaláról”. Oly mértékben, hogy pl. Berzeviczy Gergely szinte megróvólag használja a jozefinizmus megjelölést.²⁶

Abban a pillanatban,²⁷ ahogy az abszolutizmus elfogadja a felvilágosodás még oly mérsékelt eszméit a társadalom, az élet, az állam vezérlő elvének, az abszolutizmus lényegének tagadásába kezd. A dinasztia, az uralkodó személyének helyére az állam lép, mint amely biztosítja az alattvalók jólétét. A szerződés nem az uralkodó és az alattvaló között kötött, hanem az állam és az alattvaló között, az uralkodó maga is az állam szolgája, még ha az első is. Az egyéni, a személyi, a dinasztikus abszolutizmust az állam abszolutizmusa váltotta föl, amely egyben az értelem abszolutizmusa is, hiszen az állam csak ésszerűen szervezve töltheti be hivatását. Még tovább élezve a problémát, ilyen keretek között csak annak az egyéni kezdeményezésnek van helye és lehetősége, amely ezt az államilag szervezett és egy-

24. KAZINCZY *Levelezése* II. 30–31.

25. KAZINCZY *Ferentz' Kül-földi játszó-színje*. Első kötet. Hamlet—Stella—Missz Szara Szampszon. Kassa 1790. (A kötetben csak a Hamlet-fordítás található.)

26. Molnár János röpiratáról írja Berzeviczy: „Prostat sed raro, liber intitulus Manch Hermäon, de Statu Hungariae, et Josephi constitutionibus tractans, qui licet valde Josephina habeat principia, legi meretur.” Vö. H. BALÁZS: i. m. 333.

27. Az alábbi fejtegetésekhez jó szempontokat kaptunk: Falko SCHNEIDER: *Aufklärung und Politik*. Wiesbaden 1978.

séges értelmet szolgálja. II. József is lényegében ezt a merev, pontosan felépített, bürokratikusra formált szervezetet tudta a legüdvözítőbbnek. Ezt a szervezetet szolgálták rendeletei, amelyek révén az állam teljes átformálását vélte megvalósíthatónak. Szubjektíve tehát II. József joggal érezte igazát, hogy a legnagyobb rész javáért munkálkodást kötötte beosztottjai, a tisztségviselők lelkére. Nem a maga személyét emelte ki, ennek éppen az ellenkezőjére törekedett. Tág teret biztosított a kritikának,²⁸ amely ha csak nem becsületsértő, érheti a legmagasabb köröket is, persze, azzal a feltétellel, hogy a szerző nem névtelenül jelenteti meg művét. Az általános jóra irányuló törekvés munkálkodott II. József cenzúrarendeletében is: a kritika (ha személyes, de nem gyalázkodó) tisztíthatja a léghőrt, ellenőrizheti a jóléti állam kialakítását célzó intézkedéseket és azok végrehajtását. Csakhogy ez a rendelet nem érte el célját. S nem is elsősorban azért, mert soha nem látott mértékben szaporodtak el a gúnyiratok, a paszkvilluszok, Wucherer kiadványaival szinte uralkodott. Ott kereshetjük a cenzúrarendeletek kudarcának okát, ahol II. József egész szisztémájának. Nem számolt eléggé a körülményekkel, a lehetőségekkel; s a palackból kiszabadult szellemet nemcsak a palackba nem tudta (eleinte nem is akarta) visszaparancsolni, hanem egyszerűen nem értette, honnan került elő ez a szellem; hogyan lehetséges az, hogy azok, akik neki köszönhették a föl-emelkedést, akik számos kérdésben egy véleményen voltak vele, előbb dezertáltak, majd az „ős”-ellenségnek tartott poroszok felé tájékoztak. József nem látta, nem láthatta, hogy csak a látszat szerint egyeztek a vélemények, a valóságban már a kezdet kezdetén mutatkoztak a hajszálrepedések, amelyek később kiszélesedtek, és áthatolhatatlan szakadékok alkottak. Ilyen jellegű ellentét a gazdasági elképzeléseket is jellemezte, de a kritika értelmezésében is jelentkeztek az eltérések. II. József ugyan — főleg elődeihez és utódaihoz képest — felszabadította a véleményeket, enyhítette a cenzúrárt, megteremtette a szükséges kritika létalapját. De a kritikának az egész társadalmat érintő, az alapokig lehatoló jogát nem látszott elfogadni, mint ezt a cenzúra fokozatos szigorodása igazolja. A személyt lehetett bírálni, személyében az uralkodót is, de aligha a rendszer egészét. II. József felvilágosodás-értelmezését intézkedéseiből tudjuk kifejteni. Egyes elemeiben harmonizál általános-népboldogító, humanitárius elképzelésekkel, más elemeiben közös a mérsékelt felvilágosodás sonnenfelsi változatával. József szemléletében nem a kritikáé, a vitáé, a megvitatásé a fő hely, hanem a kötelességtudásé és -tudaté, az uralkodó és rendszere meghatározta közhaszoné, amelynek jegyében lehet élni az e hasznot építő kritikával. Más felvilágosodás-értelmezések a *kritikai szellemet* helyezték a gondolati rendszer középpontjába. „Unser Zeitalter ist das eigentliche Zeitalter der Kritik — írta Kant *A tiszta ész kritikája* 1781-ről keltezett előszavában —,

28. *Grundregeln zur Bestimmung einer ordentlichen künftigen Buchzensur (1781)*. Vö. Hermann GNAU: *Die Zensur unter Joseph II.* Leipzig 1911. 254—268. II. József cenzúrapolitikájáról általában újabban vö.: Charles O'BRIEN: *Ideas of religious toleration at the time of Joseph II.* Philadelphia 1969. Különösen: 35—38. (The Josephinist censorship was the culmination of a long series of reforms that brought the institution under state control and secularized its function.)

der sich alles unterwerfen muß. Religion durch ihre Heiligkeit und Gesetzgebung, durch ihre Majestät wollen sich gemeiniglich derselben entziehen. Aber alsdann erregen sie gerechten Verdacht wider sich, und können auf unverstelte Achtung nicht Anspruch machen, die die Vernunft nur demjenigen bewilligt, was ihre freie und öffentliche Prüfung hat aushalten können.” A szabad és nyilvános vizsgálat volt az eleinte II. József követőinek számító nemesi, hivatalnoki, tisztviselői réteg vezérelve, jórészt anélkül, hogy Kantot olvasták volna. Ennek jegyében tekintették át az ország, a birodalom politikai, gazdasági, szellemi helyzetét.²⁹ Hamar egymásra találtak, és pedig nem a Broschürenflutba való bekapcsolódás segítségével, hanem a szabadkőműves páholyokban, illetve a társasági életben. Itt tévedett jelentőset II. József. Nem vette észre, hogy a páholyokban folyó munka támasza lehet, a szabadkőművességben olyan szervezetet látott, amelyet szigorúan kell ellenőrizni, nehogy a kormányzási vonaltól eltérő irányba térjen tevékenysége. Pedig eleinte a páholymunka megmaradt a humanitárius, illetve elméleti keretek között. Jelentősége nem is ebben állt, hanem abban, hogy hozzásegített a közvélemény megteremtődéséhez. S ez már nem afféle alkalmi, ún. „ad hoc”-közvélemény volt. Régebben országgyűlések, megyegyűlések alkalmából a megyének vagy egy nagyobb területnek a nemessége már olykor egységesen hallatta hangját, máskor az egység egy esemény apropójára jött létre (mint pl. Kollár Ádámnak a magyar nemességet bíráló írása alkalmából); de folyamatosan vizsgálódó, az eseményeket gondosan mérlegelő, visszahatást képviselő véleményt alakító táborról az 1780-as esztendőig, nem szólhatunk. A közvélemény formálódásában van szerepe az 1780-tól meginduló magyar újságírásnak, amelynek göttingai kapcsolatait a kutatás már jórészt fölfedte.³⁰ Schlözer újságolvasó kollégiumain ismerkedett meg pl. Rát Mátyás az újságírás jelentőségével. Ezt a jelentőséget már jóval korábban érezte a pozsonyi líceumhoz kapcsolódó újság, a *Nova Posoniensia* szerkesztője, Bél Mátyás is, akinek ezzel kapcsolatos közvetlen oktatási céljait is hangsúlyoznunk kell. Mindenesetre feltűnő, hogy az 1780-as években milyen hamar kaptak írók, költők; méghozzá nemcsak a felvilágosodás gondolatvilágában élők az újságírás nyújtotta lehetőségen, mennyire komolyan foglalkoztak az újságírói hivatással.³¹ Az újságok mellett viszonylag rövid idő alatt föltámadt a vágy folyóirat, irodalmi jellegű lap kiadására. A II. Józseftől lehetőséget kapott nemesség, értelmiségi tudatú vagy tisztviselői állásban foglalkoztatott réteg azonban az újságolvasás mellett összejöveteleket is tartott, Lesekabine-

29. PI. SPIELENBERG Pál: *Szabad elmélkedések a Földeknek ki-mérése szerint fel-állítandó adózás systémájának tökéletlenségéről*. Kassa 1790. c. brossúrájában a kritika jogait hangsúlyozza. Az irodalmi kritika hangsúlyos követelése Kazinczy Ferenc kedvelt ideája, erről ír a kassai *Magyar Museum* c. folyóirat tervezett bevezetőjében 1788-ban.
30. KÓKAY György: *Göttinga és a magyar újságírás kezdetei*. = *Magyar Könyvszemle* 1965. 141–150., UÓ: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795.)*. Budapest 1970., UÓ (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest 1979. 71–73.
31. KÓKAY György: *Az újságírói hivatásról a felvilágosodás korában*. = *Magyar Könyvszemle* 1963. 86–92.

tekbe kezdett eljárni, és a szabadkőműves páholyok humanitárius tevékenységét mind inkább politikai jellegű tevékenységgé kezdte átalakítani. „Gyönyörű vala azt látni a József epochájában — emlékezik vissza Kazinczy Ferenc —, hogy a jobb lelkek hogy szövődének össze, hogy tartának össze az egymástól elválasztó színek különbségei mellett is, mihelyt őket a jó szeretete egyesítette. Nagy és kicsiny, s hazafi és idegen, tisztviselő s magányos polgár és katona egy volt, ha egymásban érdemet találtak.”³² Itt említjük meg azt, hogy (eltekintve az üzleti vállalkozásnak nevezhető kalendáriumoktól, népkönyvektől, énekes füzetektől) elkezdődik az olvasóközönségre, méghozzá meghatározott összetételű és jellegű olvasóközönségre való számítás, appellálás, és ez bizonyos mértékig az irodalmi termésre is kihat. S míg II. József alapjában lebecsülte a közvéleményt, sosem gondolt olyanfajta ön- és ellenpropagandára, mint majd II. Lipót, ez az egységessé kovácsoló réteg meglelte a közvéleményben a propagandának és az ideálok megvalósíthatóságának a lehetőségét. II. József rendeletek, ediktumok által történő kormányzása ellen a francia felvilágosodás nagyjaitól és Schlözer-től kölcsönözhetek érveket. A fiziokratáktól megtanulhatták a közvélemény (opinion publique) szerepét, amely hozzájárul az „ordre naturel” kialakításához.³³ Ez az ordre naturel lehetne a fiziokraták vágyott despote éclairé-jének célkitűzése, ez vezethetne el az ész és a hatalom „konvergenciájához”. Hiszen voltaképpen az ésszerűen berendezett állam ábrándja tölti el a felszabadult elméket, és ezt várta egész Európa a trónra lépő II. Józseftől. II. József hamar lehűtötte a kedélyeket. Már franciaországi utazása során³⁴ is sokkal inkább érdeklődött a humanitárius intézmények (pl. a süketnéma intézet), mint a filozófusok iránt; az irodalomnál inkább foglalkoztatta a természettudomány; az elvek rendszerénél a gyakorlati haszon vélt célszerűsége. Mit sem adott a látszatra, nem írt fiatalkorában Antimacchiavellt, nem tetszelgett a filozófusokkal levelező filozófus-uralkodó kacér köntösbén, hanem gyakorlati oldaláról próbálta az állam modernizálásának végrehajtását. Míg azonban II. Frigyes és Katalin jórészt sikeresen hitette el (legalább is egy darabig), hogy benne testesült meg a despote éclairé (bár a filozófusi külszín mögül előtetszetek a valódi despota kíméletlen vonásai), addig II. József — meggyőződve terveinek kivihetőségéről és szükségszerűségéről — sem a külföldi, sem a belföldi közvéleményt nem használta föl rendeletei megvalósításakor. Egyszerűen nem érdekelte őt a mások aggályoskodása, ellenkezése. Nem hitt a tervek megvitatásának célszerűségében, rendeleteivel közvetlenül azokhoz akart szólni, akiket a rendeletek érintettek. Így nem alakulhatott ki párbeszéd az uralkodó, az államhatalom és az állampolgár között, jöllehet a felszabaduló energiák — épp a meggyőzés hiánya, a túlságosan is direkt kormányzási módszer, a lényegében nyílt abszolutisztikus uralkodói magatartás miatt — nem a II. József által kigondolt mederbe terelődtek; ellenkezőleg, az abszolutisztikus rendszert — olykor alapjaiban — fenygették. A II. József mellé társuló, törekvéseit eleinte

32. KAZINCZY: *Pályám emlékezete*... 79.

33. Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest 1971. 83.

34. WAGNER: *Die Reise*... 231–237.

igenlő réteg (amely jozefinistának³⁵ nevezhető, az érdekezésség — bár csekély időtartamú — ténye miatt) a szabad eszmecserét, a gondolatok megvitatását kívánta, nem csupán nagyobb mozgásteret, nem kizárólag személyi felszabadulást (pl. vallásügyi tekintetben). Ez a réteg már — nyugat-európai útjain, olvasmányjaiból és a Habsburg-birodalomban is egyre inkább érezhető válsághangulatból — levonta a távlatosabb következtetést: nem a személyi függetlenség viszonylagos biztosítása az elsőrendűen fontos (a társadalmi hierarchia megtartása ellenére), hanem annak a helyzetnek a megteremtése, amely nem pusztán az uralkodói kénytől és rendeletektől teszi függővé ezt a személyi függetlenséget. Jóllehet a feudalizmus felszámolása még nem lehet program, Magyarország kedvezőbb pozíciójának kialakítása a birodalmon belül, a nagyobb társadalmi mobilitás, a közvetlenebb bekapcsolódás az európai fejlődésbe: ilyen gondolatok és tervek foglalkoztatják a jozefinistákat, és majd csak a II. Józseffel való visszavonhatatlanul végleges szakítás után vetődik föl az ország jogi értelemben is teljes függetlenségének problematikája. A közvélemény megteremtődése felgyorsult folyamatokban is érvényesült, és — nem vitás — ezeknek a folyamatoknak létrejöttét II. József türelmi- és cenzúra rendelete jótékonyan segítette elő. Csakhogy II. József megállt itt; úgy vélte, hogy a türelmi rendelettel, a protestánsoknak és görög keletieknek biztosított nagyobb mozgásterrel, a zsidóknak nyújtott lehetőségekkel sikerül a felszabaduló energiák közhasznúvá tétele, a saját maga tervezte rendszeren belül. De ezek az energiák nem azért szabadultak föl, hogy aztán egy másfajta rendszer fűtőanyagává, viszonylag passzív erejévé váljanak. Az új erőt képviselő réteg társadalmilag, gazdaságilag és szellemileg egyaránt aktív szerepet akart játszani az ország életében, és nem feltétlenül azt a szerepet, amelyet II. József akart neki biztosítani. Így tehát éppen azzal a lehetőséggel éltek a II. József által fölemelt Vayk, Prónayak és mások, amelyeket az uralkodó egészen más célok számára tett szabaddá. Az említett réteg nem egyszerűen túllépett a II. József kiszabta határon, hanem egy bizonyos idő után más irányba indult el. A kritika fegyverét forgatták, mégpedig az évek múlásával mind élesebb, mind inkább mélyre ható kritikáét. Azokkal szemben, akik csupán nemesi előjogaikat féltették a felvilágosodott abszolutizmus reformkezdeményezéseitől, a jozefinistának indult, reformer hajlandóságú réteg egyre szélesebb és több oldalú tervet vetett papírra; a részterületek beható elemzésétől kezdve a társadalmi problémák sokrétű elemzésén keresztül a nemzeti függetlenség és a kisebb-nagyobb mértékű társadalmi átalakulás módozatainak körvonalazásáig. Az 1780-as évektől kezdve, a józsefi rendeletekre, kezdeményekre reagálva, nem egyszer azoktól ihletve, bár nem egy ízben éppen ellenkező példát szolgáltatva, mind általánosabbá válik

35. Az elnevezés vitatható voltát jól látja DAVIS (i. m.), aki a „josephism”-terminust ajánlja. Bár Davis érvei megfontolandók, a magunk részéről mégis inkább az eddig használatos „jozefinizmus”-kifejezést tartjuk helyesnek. A szakirodalom jó részével ellentétben azonban számottevőbb cenzúrát látunk József trónra lépésével. Az egyes intézkedések, rendeletek elméleti vagy gyakorlati forrása, előzménye valóban kimutatható, főleg a gazdasági élet vonatkozásában. Az intézkedések, a rendeletek egymással összefüggő egészenek, a koncepciónak tulajdonítjuk az igazi jelentőséget, s így — maradva a hagyományos terminusnál — jozefinizmusról szólnunk, de ezt jobban költjük a józsefi szisztémához.

a kritikai szemlélet. S míg a felvilágosodott abszolútizmus valóban csupán modernizálást akart, ez a reformer hajlandóságú réteg egyre jobban megszabadult az egyoldalúan nemesi szempontoktól, és a kritikát nem csupán az uralkodó és rendszere, hanem a konzervatív nemesség ellen is használta. Ami a józsefi reformkezdeményezésekben rejlő kritikai vonásokat illeti, elemzésükkor azt kell hangsúlyoznunk, hogy a régibb típusú természetjogi alapelvek kissé korszerűsített változatát figyelhetjük meg bennük; azt a gondolati alaptényezőt, amely szerint a népek, az országok még a kiskorúság állapotában vannak, és így nem egyszerűen vezetésre szorulnak, hanem olyan jellegű abszolutisztikus (bármennyire a felvilágosodás elveit is fölhasználó) irányításra, amelynek gyakorlati kivitele II. József feladata.³⁶ A viszonylag hirtelenül nagyobb mozgástérhez jutó nemesség és a vele szövetségre lépett, bár nem mindenben egyező értelmiség (a teljesség igénye nélkül utalunk Hajnóczyra és a később jakobinussá, majd bonapartistává váló Batsányira, valamint Kármánra, Csokonaira, a magyar jakobinusok többségére) viszont alapjában tagadta a népek kiskorúságára épített elméletet. Az ő nevükben is kimondta Kant nevezetessé vált cikkében: „Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbst verschuldeten Unmündigkeit.” Ebből a kiskorúságból kell kilépnie az embernek, használnia kell esztét, az önálló gondolkodás útjára kell térnie, nem más vezetése szerint járnia. Sapere aude! — kiált föl Kant, Horatiust, a magyar nemesség kedvelt szerzőjét idézve (A teljes horatiusi sor különösen időszerűen csenghetett annak, akinek véletlenül Kant cikke a kezébe került: *Dimidium facti, qui coepit, habet: Sapere aude. Incipe!*). Kant lendületes felkiáltó mondatlalt folytatja gondolatmenetét: *Habe Muth dich deines eigenen Verstandes zu bedienen! A felkiáltó jel után következik a bevezető záró gondolat: ist also der Wahlspruch der Aufklärung.*³⁷ Ugyanebben a cikkében tisztázza Kant a maga számára a szabadság lehetőségét. Kant szerint lehetséges, hogy egy „publikum” önmagát felvilágosítsa, ha birtokában van a megfelelő szabadságnak. A német filozófus megkülönbözteti a nyilvános és a privát szférát. Az észnek, az értelemnek nyilvános használata minden időben megköveteli a szabadságot, de a privát szférában gyakran lehetnek megszorítások anélkül, hogy ezáltal a felvilágosodás haladása kárt szenvedne. A tudósok nyilvános szereplését szembeállítja a hivatalnokok és más, államszolgálatban állók „privát” szereplésével, amelynek az állam igényeihez kell alkalmazkodnia. Ezután teszi föl a kérdést: *Felvilágosodott korszakban élünk-e? Nem — válaszol a bölcselő —, csak a felvilágosodás korszakában. Jozefinitáink többsége valószínűleg nem olvasta Kant e cikkét, de azok a gondolatok, amelyeket Kant fogalmazott meg, és melyek a német felvilágosodás-*

36. A Pufendorftól Sonnenfelsig tartó államelméleti gondolkodás alakította II. József nézeteit. Pufendorf eszméiből vezeti le József türelmi rendeletének nem egy elemét MÁLYUSZ: i. m. (1939.) 121–122.

37. *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? = Was ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatsschrift. In Zusammenarbeit mit Michael ALBRECHT ausg., eing., und mit Anmerkungen versehen von Norbert HINSKE. Darmstadt 1973. 452–465. Felhasználtuk a kötet jegyzetanyagát is. Az *Anti-Ninive. H. n. 1790. c. röpirat* mottója — talán Kant hatására — „Sapere aude!” Kármán József *Uránia* c. folyóiratának bevezetőjében (1794.) megköveteli az igazi literátortól, hogy „mérész legyen”.*

értelmezés egy reprezentatív változatát képviselték, élénken foglalkoztatták az 1780-as évektől kezdve, elgondolásaikat mind inkább papírra vető nemesi és nem nemesi jozefinistákat, reformereinket. Igaz, hogy a hagyományosabb közjogi gondolkodás, az időszerű gazdasági problémák több helyet foglalnak el a röpiratokban, elgondolásokban, mint az elméleti (filozófiai) fejtegetés (amely inkább olyan írásokba szorult, mint az ehhez a táborhoz közel álló, és később elveiért, nem utolsósorban kantiánizmusáért elbocsátott egyetemi tanáré, Kreil Antalé), ennek ellenére nem mondhatjuk el, hogy az 1780-as esztendőök végén, majd az 1790—95 közötti években keletkező, e tábor által fogalmazott röpiratokban, versekben, traktátusokban ne kerülnének a napvilágra a gyakorlati vizsgálódás nyomán elméleti következtetések. Más kérdés, hogy e tábor is differenciálódott, és pl. a költők egy része gondolatilag igen jelentős filozófiai költeményekben költői érvennyel foglalta össze a francia és a német felvilágosodás tanításait. Amit azonban itt hangsúlyozni szeretnénk, az a tény, hogy éppen a kanti értelemben vett *Unmündigkeit* kérdésében tértek el a vélemények, kibékíthetetlenül szegeződött egymással szembe a józsefi (Sonnenfels és Martini által is megfogalmazott, támogatott) vélekedés az uralkodói abszolútizmus szükségességéről, illetve a jozefinista nemesség Nyugat-Európát járt, Schützert hallgatott és a fiziokratákat tanulmányozó álláspontja az „opinion publique”-ről, amely a szabadkőműves páholyokban megvalósulni látszott. Nem pusztán taktikai hiba volt II. József részéről az, hogy reformjaihoz nem keresett támaszt az újság- és a röpiratírókban, hiszen akik mellette szóltak, nem uralkodói utasításra tették. Az abszolútizmus lényegéből fakadt ez: a felvilágosodás szellemében fogant és a nemesség, a klérus előjogait sértő, végső kimenetelében bizonyos fokú társadalmi átrétegződést, egyesek fölemelkedését, mások háttérbe szorulását eredményező intézkedéseket erőszakkal, pontosabban szólva, egy régebbi uralkodói metódus szerint akarta keresztülvinni. S bár II. József fölemelt néhány (befolyásos vagy befolyásossá lett) nemesi családot, a leginkább a protestáns nemesség köréből, sőt, a hatalom felsőbb lépcsőire helyezte őket, ezzel a hatalom felfrissítését, a hagyományosan ott elhelyezkedő főnemesség és klérus bizonyos mértékű korlátozását is szolgálta. Rendeleteivel (türelmi, egyházügyi, jobbágy stb. rendeleteivel) is azt szerezte volna elérni, hogy növekedjék az állam produktivitása, hatékonyabb legyen az államvezetés, és ezzel párhuzamosan emelkedjék a jólét, az állampolgárok külső és belső biztonsága, a jobb közérzet. A felvilágosodott abszolútizmus céljai közé nem tartozott, nem tartozhatott a gyökeres társadalmi átrendezés, annál kevésbé, mert legfeljebb távolabbi külföldi példák sugallhatták az uralkodónak ennek szükségszerűségét vagy lehetőségességét. Viszont az állam modernizálása — abban a mértékben, ahogy azt II. József szerezte volna elérni — nem csupán területi változáshoz vezetett volna.³⁸

38. ARETIN: i. m. hangsúlyozza, hogy a felvilágosodott abszolútizmus jellemző vonásai között található a külön rendi szabadság elutasítása, a felülről kiinduló „forradalom” irányítása. Úgy véljük, ez utóbbi nem teljesen szerencsés fogalmazás; ha csak nem olyan értelemben használjuk a forradalom szót, mint maga II. József. Az uralkodó szerint ugyanis a francia forradalom reformjainak nagy része az általa bevezetett, a közjót célzó reformok utánzása (...une grand partie de ces choses avait déjà été imaginée et introduite par moi pour le bien public.).

Kérdés, hogy mennyire számíthatott volna ebben az esetben azokra az energiákra, amelyeket maga szabadított föl. II. József hívei kezdetben, kevésbé differenciáltan, viszonylag egységes tábort alkottak. Híveit jozefinistáknak lehet nevezni abban az értelemben, hogy elfogadták azt a józsefi koncepciót, miszerint a Habsburg-monarchia alapos felfrissítésre, modernizálásra szorul; szükség van az egyház és az állam viszonyának rendezésére, a szabadabb szellemű cenzúra-rendeletre, a gazdasági élet bizonyos fokú átalakítására stb. Ugyanakkor a II. József által hangoztatott célkitűzések már eleve előlegezték a differenciálódást, s az uralkodói módszerek pedig azt eredményezték, hogy ez a differenciálódás rövid idő alatt ment végbe. 1788/89-re ismét viszonylag egységes táborban látjuk viszont az egymástól korábban elszakadt rétegeket. Más kérdés, hogy a jozefinistáknak a reformok végső konzekvenciáját is levonni kész, szűk rétege kényszerűségből állt a konzervatív, hazafiaskodó nemesség mellé. De Józseftől nem vált el mindenki; és éppen a Broschürenflut magyar és osztrák szerzői közül többen nem tágtítottak az uralkodó mellől. Hogy az egyik legnevezetesebbet említsük: Molnár János lelkész nem II. Lipót felbujtására írta a magyar ellenállást és általában a magyar nemességet egészében bíráló röpiratát: ebben a röpiratban az a nem-magyar, nem-nemesi értelmiségi (tudatú) réteg jelentkezik, amely nemcsak egyszerűen jozefinista nyomokon halad, hanem a nemesség néhány előjogát korlátozó uralkodói szándékon túl, már polgári öntudattal rendelkezik, és a legcsekélyebb megértést sem tanúsítja a magyar nemzeti problémák iránt. Ettől a fajta jozefinista típustól elkülönül a szintén jozefinista nyomon elinduló, de hamar más útra térő magyar nemesi tudatú és származású réteg, amely szintén túlhalad II. József felvilágosodásán, de bekapcsolódik az eredetileg konzervatívoktól származó tervek megvalósításába, hogy aztán a nemzeti törekvéseknek erőteljesen felvilágosodott jelleget kölcsönözzön. Emlékeztessünk Podmaniczky Józsefre, aki Schlözer tanítványaként került szembe a felvilágosodott abszolutizmus józsefi változatával, 1790-ben a reformok javallóinak legjelesebbjei közé tartozik, majd a magyar nemzeti játékszín folyamatos működésén fáradozik. Nála kevesebb megértést mutat pl. Berzeviczy Gergely a magyar nyelv bevezetése, terjesztése iránt (nem tárgyunkhoz tartozik, mégis hadd hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a magyar nyelv országossá tételére irányuló erőfeszítés nem feltétlenül azonos az erőszakos magyarosítással, s az az igény, hogy Magyarország lakói magyarul is beszéljenek, nem bizonyosan retrográd, feudális tendencia!). Berzeviczynek a szintén ellenzéki Dessewffy Józseffel való levélváltása bizonyítja:³⁹ Berzeviczy páratlanul széles körű elemzéssel fedte föl Magyarország gazdasági helyzetét, a függetlenség hiányának fő okait, a nyelvkérdésben messze nem értett egyet a vele egyébként rokon gondolatokat hangoztató Dessewffyvel. Nem kevésbé tanulságos út az alkotmánytervezetet fogalmazó Balogh Péteré, aki később az udvarral egyezett ki. Az egyes életpályák igen különbözők; a lényeg azonban az, hogy József évtizedében, majd az 1790-es évek elején kialakul egy olyan réteg, amely a II. Józseféhez képest nagyobb érzékenységgel, de hozzá hasonló elszánt-sággal határozta el: részt vesz az ország- és társadalom-átalakító munkála-

39. Dessewffy József levele Kazinczyhoz 1810-ből. *KAZINCZY Levelezése* VIII. 35.

tokban. II. József azért is emelte vezető méltóságokba a protestáns nemeség néhány jelentősebb képviselőjét, mert éppen a felvilágosodás alapelveiben hitte egynek magát ezzel a nagyobb térhez juttatott réteggel. A főrendek mellé tette őket. Így kapott báróságot Prónay Gábor és László 1784-ben, így lett valóságos belső titkos tanácsos Orczy László, így futott be gyors karriert Podmaniczky József. Ezek a nemesek tekintélyben, súlyban legalább is közel jutottak az ország hagyományosan tekintélyes, befolyásos főnemeseihez. Csakhogy e réteg nem elégedett meg ennyivel. Nem a főnemesség mellé vagy a főnemességhez közel akartak kerülni, hanem (s ezt az 1790 körüli mozgolódások, szervezkedések, tervezgetések bizonyítják) az ország élére akartak állni. Gazdasági indítványaikban, reformjavaslataikban is találunk olyan elemeket, amelyek az ország általános érdekei mellett saját érdekeiket képviselik (Berzeviczy kereskedelmi, ipar- és mezőgazdaságfejlesztési javaslataiból is kihangzik az okosan gazdálkodó, az anyagi gyarapodás lehetőségeit körvonalázó gazda szava), és a gazdasági haszon keresése mellett és azzal párhuzamosan a politikai érvényesülés (amelyet segíthet a gazdasági gyarapodás) szándéka sem idegen tőlük. Amennyiben valóban rálephettek volna a gazdasági és a politikai érvényesülés útjára, ez feltétlenül olyan átrendeződéssel járt volna, amely helyenként alapjaiban bolygatta volna meg az ország gazdasági-társadalmi szerkezetét. Ugyanis nem pusztán arról van szó, hogy esetleg nemesi családok helyet cserélnének a „rang”-listán. Olyan családok, olyan egyének olykor meglepetésszerűen gyors előretörését tette lehetővé II. József, akik nem elégedtek meg a felvilágosodott abszolutizmus biztosította mozgástérrel, hanem e mozgástér adta lehetőségeket kihasználva, egyelőre a feudalizmuson belül, de saját elképzelésük szerint, a nemességre épített, de a polgári átalakulás irányába mutató társadalomnak magasabb fokú, produktívabb változatát valósították volna meg, azokkal az erőkkkel is harcban, akik II. József intézkedéseit eleve idegenkedéssel fogadták. A történelmi fejlődés paradoxona, hogy ideiglenesen II. József ellen kellett szövetkezniük, minthogy az uralkodó korlátozta mozgástérüket, és sem a gazdasági, sem a társadalmi átalakulásnak nem abban az irányban biztosította a szabad teret, amelyet az említett réteg prominens képviselői célszerűnek és a maguk számára is eredményesnek gondoltak.⁴⁰ Elsősorban gazdasági jellegű intézkedések okozták a törést. A nemesi földek összeírására célunk, az adó- és a vámrendszer újítására, s általában a gazdasági életet is érintő, bár nem közvetlenül gazdasági jellegű józsefi reformokra. S hogy említett nemeseink szembekerültek II. Józseffel, elkezdődött jórészüik átalakulása jozefinistából reformerré.

Ezen a ponton foglalhatunk állást: mit tartunk jozefinizmusnak. Mint már láttuk, a szakirodalom⁴¹ jó darabig leszűkítette II. József egyházpoliti-

40. Vö.: SZALAY: i. m.

41. A kérdés historiográfiáját összefoglalja BRADLER-RATTMANN: i. m. és KOSÁRY: i. m. (1976.) Ifj. BARTA János: *A nevezetes tollvonás*. Budapest 1978. eképp ír: „Feudális jellege ellenére a jozefinizmus egészen sajátos helyet foglal el a felvilágosult abszolút politika változatai között. Együttesét a reformok több rétege adja, amelyek párhuzamos megvalósítása természetesen meghaladta volna bármely más uralkodó erejét is” (98.). Barta műve népszerűsítő jellegű, egyértelműbb és mélyebb-markánsabb megfogalmazást talán joggal kérhetünk számon.

kájára, illetve a reformkatolicizmus kérdésére. Főleg Fr. Valjavec óta körvonalazódik a vélemény, hogy a józsefi politika egésze nevezhető jozefinizmusnak. Ennek kiteljesítője volt II. József, de vannak előzményei és következményei. Kosáry Domokos mutat rá arra,⁴² hogy a felvilágosodott abszolutizmus Habsburg-monarchiai változata tekinthető valójában jozefinizmusnak. E véleményéhez csatlakozunk: azt hangsúlyozva, hogy II. József elvei, elgondolásai rendszert alkottak, az egyik intézkedés következik a másikból, az egyházpolitika és a gazdasági élet fellendítése, a birodalom területének növelésére irányuló kísérletek és a jobbtörvények stb. között ok-okozati kapcsolat fedezhető föl. A hamar felszínre kerülő belső ellentmondások ellenére a maga eszmekörén belül logikus rendszer a II. Józsefé. A felvilágosodás címszava alá sorolható, méghozzá annak mérsékelt, bécsi változatához.

A terminológiai nehézségek ott kezdődnek, ahol a jozefinisták körét akarjuk megvonni. Hiszen ha már II. József trónra lépése, illetve régenssége előtt létezett a jozefinizmus, akkor nyilván léteznek hívei, követői, a jozefinisták is. A magunk részéről ezt a feltételezést idegenkedve fogadjuk. És csak mérsékeltén tudunk lelkesedni azért, hogy II. József előtt élő jozefinizmusról esik szó. Ezzel a cezúra mosódik el II. József tevékenységének értékelésében, pedig — úgy hisszük — a józsefi szisztéma érvényesülése fordulatot jelent a birodalom életében. Inkább a jozefinizmus korábbi korszakokba nyúló gyökereiről, előzményeiről szólnánk. Az osztrák kutatás — helyesen — hangoztatta, hogy az osztrák felvilágosodás és a jozefinizmus közé nem tehető egyenlőségjel,⁴³ ennek ellenére a felvilágosodás és a felvilágosodott abszolutizmus osztrák változata, a jozefinizmus között még nincsenek kijelölve a pontos határvonalak. Az látszik csupán bizonyosnak, hogy Ausztriában nem minden felvilágosodott gondolkodó, államférfi, költő, röpiratszerző nevezhető egyszersmind jozefinistának. Cseh és magyar viszonylatban a helyzet még bonyolultabb. Ismerjük például J. Dobrovskýnak, a vitathatatlanul felvilágosodott cseh nyelvésznek, tudósnek erősen tartózkodó véleményét a jozefinus egyházpolitika némely vonásáról.⁴⁴ Dobrovský nem volt kimondottan jozefinista, gondolkodása a kanti felvilágosodással mutat rokon vonásokat. A magyar felvilágosodás irodalmának első fázisában (Bessenyei indulásakor) még a terézianizmus évtizedeit éljük, és például Bessenyei György fokozatosan jut el a rendi szemlélettől a nyíltabb, felvilágosultabb változathoz, a nemzeti művelődési program megvalósulásának sürgetéséhez, a társadalmi mobilitás követeléséhez; olyan rendszer vágyához, amelyben nem az ősök, a kard, hanem a „penna” nemessége számít.⁴⁵ Ugyancsak Bessenyei előlegezi a nemesség különféle típusainak olyan éles kritikáját, amely már a nem-nemesi értelmiségi Csokonainál

42. KOSÁRY: i. m. (1976.)

43. Erich ZÖLLNER: *Bemerkungen zum Problem der Beziehungen zwischen Aufklärung und Josefismus*. = *Österreich und Europa*... 203—219.

44. Richard PRAŽÁK: *Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist*. Brno 1967. 105., 107., UÓ: *Dobrovský a Kazinczy (K typologii českého a maďarského kulturně politického a literárního vývoje na přelomu 18. a 19. století.)* = *Sborník Prací Filozofického Fakulty Brněnské University D 17/18*. 1971. 46—48.

45. BÍRO Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Budapest 1976. 339.

is hangot kapott.⁴⁶ A magyar felvilágosodás irodalmának későbbi fejlődése során bőségesen tapasztalunk igen bonyolultnak látszó jelenségeket. A magyar költők jelentős része semmiféle ellentétet és ellentmondást nem érez, ha egy versesköteten belül, egymást követőleg emlékezik meg II. József érdemeiről és a magyar korona hazahozataláról, a vele kapcsolatos nemesi magamutogatásról, vitézkedésről.⁴⁷ Nem feltétlenül a zavarodottság jele, nem a taktikai színlelés ez. A józsefi politika bizonyos elemei helyeslésre találtak, a szentkoronához fűződő képzetek, a nemesi „alkotmány” védelme viszont szintén versbe kíváncsoztak.

A nemesi társadalom több rétegét kell szem előtt tartanunk, ha el akarunk igazodni. A konzervatív mentalitású nemesség végig ellenzékben volt, erőteljesen természetesen csak II. József uralkodásának utolsó esztendeiben hallathatta hangját. Érdekeit legjobban a józsefi konskripciók terve sértette. Az a szándék vezette, hogy a József előtti állapotokhoz térjenek vissza. Ezzel a nemesi réteggel egy másik nemesi csoport állt szemben, amely az előzőhöz hasonlóan rétegzett volt a fölkészültség, a műveltség, a politikai tudatosság stb. szempontjából. Kosáry a felvilágosult rendiséget részben a felvilágosodott abszolutizmus ellenpárjának, részben tanítványának és a tanítványból riválissá fejlődő csoportnak véli. Hangsúlyozza rendi jellegű megnyilvánulásait, de azt is, hogy a felvilágosodás eszmeiségével felvértezve vitázik a felvilágosodott abszolutizmusnak e réteg érdekeit sértő intézkedéseivel. A felvilágosodott rendiség programja — írja a továbbiakban Kosáry — csak 1790-ben került napvilágra, „addig (...) csak a kulisszák mögött fejlődhetett.” E nemesi csoport a szabadkőműves páholyokban lelte meg a szervezeti formát, amelyben megvitathatta a józsefi évtized fölvetette problémákat. Kosáry végül a nemesi reformerekről szól, akik a nem-nemesi értelmiségiekkel együtt (jellegzetes alaknak láttatja Hajnóczy Józsefet) a feudalizmus felszámolására törekednek, nempedig a feudalizmus egy magasabb szintjének elérésére.

Kosárynak a kétféle rendiségről, illetve a nemesi reformereknek a felvilágosodott rendiségtől elváló csoportjáról szóló fejtegetéseit egészében elfogadhatjuk. De érvelésével és jónéhány részletkérdéssel nem értünk egyet. Nem bizonyos pl., hogy Podmaniczky József 1785-ös hivatkozása Montesquieu-re a felvilágosodott rendiség csalhatatlan jele lenne. Ha *A törvények szelleme* ama tézisére gondolt, miszerint a rendeletek útján történő államvezetés „une mauvaise sorte de législation” (a törvénykezés helytelen fajtája) vagy arra az elvre: a törvények ama szükségszerű viszonylatok, amelyek a dolgok természetéből következnek [Les lois (...) sont les rapports nécessaires qui dérivent de la nature des choses], másutt: „Il faut prendre garde que les lois soient conçues de manière qu’elles ne choquent point la nature des choses” (Óvakodni kell attól, hogy a törvényt olyan módon

46. BESSENYEI György: *A természet világa* c. művének nemes-ábrázolása, irónikus hangvétele CSOKONAI VITÉZ Mihály satirikus elemekkel telített színdarab-törődékével, *A méla Tempefői* c. művével sok vonatkozásban rokon.

47. Vö.: PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: *Hol-mi* c. kötetének anyagával. Pesten 1788—1792., (VÁLYI) NAGY Ferenc: *Ódák Horázt Mértékeinn*. Kassa 1807.

alkossák meg, amely ellenkezik a dolgok természetével),⁴⁸ vajon nem utalhatott-e egy Montesquieu tételeivel szuverénül élő és nem a rendi keretek között maradó gondolkodásra? Vajon nem az államvezetésben megkövetelhető racionalitás következetességét kéri-e számon az elmélkedő? S a Kosáry által említett névsor sem oly egységes, mint hihetnénk. Széchényi Ferenc pl. korán dezertált a jozefinus táborból, Prónay László a végsőkig kitartott (kissé még azon túl is), akárcsak Török Lajos. S talán az is több figyelmet érdemelne, hogy nem feltétlenül a felvilágosodott abszolutizmus műhelyében, „politikai iskolájá”-ban kapták meg az indíttatást a felvilágosodott rendiség képviselői. Kosáry is utal egy másik, a bécsivel — szerintünk — egyenrangú műhelyre, a göttingaira, Schlözer államelméleti és -tudományi kurzusaira, amelyeken a protestáns nemesség, világi és egyházi értelmiség színe-java nevelkedett. Éppen a Schlözertől tanultak, a „Nyugaton” tapasztaltak segítették Podmaniczky Józseftől és Sándortól Berzeviczy Gergelyt, a Prónayaktól a *Staatsanzeigen*ben publikáló Almásy Pál, a felvilágosodott rendiséget olyan következtetések levonásában, amelyek az önállóbb tájékozódásig, a felvilágosodott abszolutizmus lényegét nemzeti szempontból vitató állásfoglalásig vezettek. E gondolkodás kezdetei sem mutatnak Bécs felé, sokkal inkább a bécsinél határozottabb arcélú, kevésbé wolffianus foggantatású felvilágosodás irányába. Fenntartva Kosáry kategória-rendszerét, a felvilágosodott rendiséget differenciáltabbnak látjuk nála, másrészt szükségesnek érezzük annak kiemelését, hogy a felvilágosodott rendiség nem egy képviselőjéből lett valóban nemesi reformer, és lépett túl a feudalizmus mérsékelt korszerűsítésére irányuló törekvések szintjén, és vált a nem-nemesi értelmiség szövetségévé. Idetartozónak látjuk Berzeviczy Gergelyt, Darvas Ferencet és másokat. A nem-nemesi értelmiség kb. 1788/89-től hallatja hangját (Benda demokrata értelmiségről szól). A magunk részéről sem hisszük, hogy vezető szerepük lett volna, legfeljebb a jakobinus-mozgalom szervezésében látjuk őket az élen. A differenciálásra szükség van itt is. Nem hisszük pl., hogy a pesti Kohlmayer Sámuelnek II. József halála után nem lett volna más lehetősége, mint a besúgóvá válás;⁴⁹ és L. A. Hoffmann előtt sem csak ez a kapu állt nyitva. Hoffmann pályája kezdetén már denunciált, nem II. Lipót intencióira írta első magyar ellenes röpiratát, a *Babelt* (legfeljebb átírta). Itt azt állítja, hogy a szabadság szót minden nemzet szótárából ki kellene írtani. Tőlük eltérő jelenség — mint láttuk — Molnár János, akinek őszinte jozefinizmusa, polgári öntudata (nála a polgári rend minden állam erőssége) megkülönbözteti a denunciáns Gabelhofertől vagy a karrierista Hoffmantól. A nem-nemesi értelmiségnek magyar származású és német származása ellenére a magyar mozgalommal azonosuló rétege kapcsolatai, állása, szerkesztői munkássága, mozgékonytsága, íráskészsége és friss tájékozódása révén hajtóereje lett a radikálisabb megoldások felé hajló törekvéseknek. Egyetemi tanárként (Koppi Károly, Kreil Antal, később

48. *De l'esprit des lois. = Oeuvres Complètes de MONTESQUIEU. Tome I. Paris 1950. I. 1., II. 288–289.* Montesquieu szerepére a radikális magyar gondolkodásban vö.: ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Budapest (1924.) 28–29.

49. BENDA: i. m. 119–120.

Schedius Lajos), költőként-szerkesztőként (Batsányi János, Csokonai Vitéz Mihály, Kármán József, Pajor Gáspár), az egyházi kötelékek ellenére (Verseyhy Ferenc) hirdették a gyökeres átalakulás szükségességét, s hatottak tevékenységükkel a nékik kezét nyújtó nemességre. Hadd utaljunk Batsányi és az Orczyk, a Kármánok és a Rádayak, Szentjóni Szabó László és Darvas Ferenc szoros, időnként munkatársi kapcsolatára, Schedius központi szerepére a pesti evangélikus egyházi életben (amelynek létét és irányát a Pró-nay- és a Podmaniczky-családok határozták meg), szaporítható példáink közt utolsónak hagyva Hajnóczy Józsefet, Jénáig visszhangzó műveit. S most már nem kizárólag Kosáry értékes tanulmányára utalva, úgy gondoljuk: nyomatékosan kell felhívni a figyelmet arra, hogy a felvilágosodott rendiségbe tartozó nemességnek az 1780-as évek végén tevékenykedő képviselőit nem az 1795 utáni vagy az 1800-as évekbeli magatartása alapján kell megítélnünk, hanem az 1780-as évek perspektívájából. Ekkor a felvilágosodás elvrendszerének érvényesülése, az ország gazdasági-politikai helyzetének reális felmérése, a reformtervek iránya jelentheti az értékek helyzetét. Teljesen merev kategóriákban gondolkodni hiba: hiszen nem egy élet kanyargói bizonyítják, hogy a hazafiaskodó ellenállás oldaláról költő (vagy politikus) később az ellenállás radikális szárnyának lehet vezéralakja (mint pl. Batsányi János); mint ahogy a nemesi felvilágosodás és ellenállás elveit radikális röpiratba foglaló Batthyány Alajos 1790 körüli jelentőségét nem csökkenti későbbi teljes visszahátrálása a feudalizmus védelmébe.⁵⁰ A további kutatásnak olykor személyenként kell majd mérlegelnie. De az bizonyos, hogy az 1780-as esztendőkre kialakul egy olyan, vitathatóan széles vagy kevésbé széles réteg, amely a Habsburg-monarchiabeli felvilágosodásnak a Kosáry által megnevezett felvilágosodott rendiségbe tartozó válfaját reprezentálja. Hogy ide pl. mennyiben sorolható az a magasrangú katolikus vagy görög keleti egyházi személyiség, akinek könyvtára a francia felvilágosodás szerzőinek műveit őrzi, az már további vizsgálatra szorul. Pl. elemzendő lenne M. Vrhovac, Petar Petrović, Stevan Stratimirović eddig inkább a jakobinus-per bizonytalan hitelességű vallomásaiból rekonstruált nézet-rendszerre.

A felvilágosodott rendiségből — többnyire az 1780-as évek végén — kiválik egy csoport, amely az átlagnemesi felvilágosodáson túlhaladt, és különböző mértékben képviseli azokat a nézeteket, amelyek végső konzekvenciájukban a társadalmi átalakulást készítik elő. Ugyancsak ennek a rétegnek néhány egyénisége legalább is külső tagja lesz a magyar jakobinusok mozgalmának, mások az udvarral való megbékélést választják.⁵¹ Így a jozefinista nemesség elvállalja a következetesebben reformer, majd radikális nemességtől. Más kérdés, hogy az elveiben II. József intézkedéseinek nagy részét helyeslő „jozefinista” nemesség a gyakorlatban megtagadja Józsefet és rendszerét, és csak I. Ferenc abszolutizmusának sötétjében gondolt só-

50. Kazinczy levele Sipos Pálhoz 1814. febr. 27-én. Levelezése IX. 249—250.

51. A magyar jakobinizmus kialakulására és térnyerésére vö. BENDA: i. m. és SZAUDER József: *A romantika útján*. Budapest 1961. (A tanulmánykötetből főleg a Kazinczy életét és műveit elemző dolgozatokat kell kiemelniünk, mint tárgyunk számára lényegeseket.).

várogva vissza az 1780—1790 közt megnyílt lehetőségekre. A jozefinistának indult és reformerré lett nemesség és a vele szövetséges nem-nemesi értelmiség II. József trónra lépése előtt nem hallathatta hangját. Részben nem létezett, részben a feudális-rendi gondolkodáson belül maradvá, képviselt magasabb rendű, színvonalasabb álláspontot, mint ezt pl. Bessenyei Györgynek a korszak filozófiai, magatartásbeli dilemmáit mélységesen átélő, főleg a francia felvilágosodott bölcselőre rezonáló, irodalmi indíttatású műveiben érzékelhetjük.⁵² A magyar (fő)nemesség Bécsben élő tagjai nem sorolhatók ebbe a rétegbe. Elsősorban azért nem, mert idomultak Mária Terézia udvari barokkjához, és legfeljebb óvatosan és inkább könyvbeszerzéseikben kezdték el az ismerkedést a felvilágosodott eszmékkel. A korszak nagy bölcséleti kérdései ritkán visszhangoztak, talán csak a kivételes elmékben (Bessenyei Györgyben), mások (mint pl. Orczy Lőrinc vagy Barcsay Ábrahám)⁵³ egyes felvilágosodott eszméket rokonszenvvel fogadtak, másokat elutasítottak, a kormányzat modernizálási kísérletei közül néhányat egyetértettek, másokkal szemben ellenszenvvel viseltettek. Életük későbbi szakaszában vagy szkeptikusan szemlélték a változásokat (Orczy Lőrinc), vagy a franciák szimpatizánsai lettek (mint a Mária Terézia urbáriumán egykor kesergő fejedelmi sarj, Barcsay Ábrahám).

II. József trónra lépése után szabadultak föl az energiák, terjedtek el viszonylag széles körben a felvilágosodott eszmék; jöllehet az 1730-as évektől kezdve, természettudományi, orvosi könyvekben, valamint teológiai jellegű iratokban egyre nagyobb teret kap a racionalizmus, hat a reformkatolicizmus, a hivatalos vallási türelmetlenséggel szemben a türelmesség, a megértés. A piaristák természettudományi jellegű oktatási anyaga mintegy előlegezni látszik a szélesebb körű természettudományos ismeretek követelését. Mindez azonban csak vékony szál a 18. századi magyar gondolkodás történetében, semmi esetre sem beszélhetünk a felvilágosodás eszméinek áttörészerű jelentkezéséről. 1780 körül kezd kibontakozni az a nemzedék, amely már nyitottan fogadhatja II. József kezdeményeit, és mérlegre teheti az intézkedések, a rendeletek hasznát. Ócsai Balogh Péter 1748-ban, Vay József feltehetőleg 1750-ben, Podmaniczky József 1756 körül, Batthyány Alajos 1750-ben, Prónay Sándor 1760-ban, Orczy László 1750-ben, Széchényi Ferenc 1753-ban, Sztáray Mihály 1749-ben született, melléjük párosíthatjuk a következőket: Kazinczy Ferenc (1759), Hajnóczy József (1750), Versegly Ferenc (1757), Péczeli József (1750), Rát Mátyás (1749), Szacsvai Sándor (1752). Jórészt kortársak, egy évtized eltéréssel egy nemzedék reprezentánsai, akik ugyanabban az élményben részesültek kora ifjúkorukban, és férfivé érve (vagy érett férfiként) lépték át II. József trónra lépésének esztendejét. Azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy az 1740-es években, illetve a kb. 1760-ig születettek közül került ki az a nemesi, illetve értelmiségi réteg, amely ké-

52. Bessenyeit nem lehet a jozefinisták közé számítani, közéleti tevékenysége súllyal éppen nem József „epochá”-jára esik. Viszont kései, államelméleti vonatkozású regénye, a *Tariménes utazása*, számos olyan elemet tartalmaz, amely a józsefi szisztéma alapelveire is visszavezethető (ilyen pl. a türelmesség gondolata).

53. Az „homme-machine”-gondolatra, az „apologie de luxe” stb. kérdéskörére reagálnak, és közben felvetődnek az emberi (az állampolgári) magatartás problémái is. Erről részletesen: BÍRÓ: i. m.

sőbb készen állt arra, hogy a maga számára feloldja a felvilágosodott abszolutizmus ellentmondásait, és legalább is a felvilágosodás javára billentse a mérleget. Megtehetette már csak azért is, mert elődeinél jobban volt felkészülve a felvilágosodás és a felvilágosodott abszolutizmus legértékesebb vívmányainak be- és elfogadására. 1780-tól kezdve (a főrangúak esetében már korábban) viszonylag könnyen hozzájuthatott a felvilágosodott szellemű olvasmányokhoz. 1780-tól kezdve megindulhatott a magyar újságírás, új erőre kaphatott a magyar nyelvű könyvkiadás. Ez annyit is jelentett, hogy egyre több tér nyílt az események, az eszmék megvitatására, az eszmece-rére. Az általában egy nemzedékhez tartozás megkönnyítette az egy társaságba tartozást, segítette a társadalmi hierarchia építette válaszfalak kezdeti lebontásában. A társadalmi hierarchia azonban megmaradt, az az egyházi-vallásos vagy barokk világkép, amely századokig érvényben volt, nem tűnt el azonnal. Éppen a magyar irodalom legjobbjainak küzdelme az új eszmék befogadásáért, érvényességének, teherbírásának kipróbálásáért, jelzi azt a ropant küzdelmet, amely a régi és az új világ között játszódott le az elmékben. A felvilágosodás legkülönbébb változatai kavargotak a 18. század végi magyar (persze, nemcsak magyar nyelvű) nyomtatványokban, nem egyszer megemésztetlenül. A jozefinizmus — e felvilágosodott világon belül — zárt és határozott körvonalakkal rendelkező területet alkotott, könnyebben volt megközelíthető, mint a felvilágosodás egésze, amelynek felvilágosodás-értelmezései egyáltalában nem kristályosodtak ki teljes egyértelműséggel a magyar kortársak előtt. A jozefinizmus mint a felvilágosodott államelmélet és az államra vonatkozó politikai, egyházi, társadalmi és részben erkölcsi kérdések rendszerré formálódott együttese, éppen a gyakorlatban megvalósulni kész voltával állította válaszút elé II. József korszakának gondolkodó és vitaközö egyéniségeit. A rendeletekbe, az intézkedésekbe foglalt (elméleti vonatkozásokkal rendelkező) felvilágosodott ihletésű (és nem egyszer a felvilágosodással ellentétes, abszolutisztikus) uralkodási elv, államvezetési eszme egyben olyan, a felvilágosodás teoretikusai által is fölvetett problémák vizsgálatára ösztönözte József korának személyiségeit, amelyre történő állásfoglalás a jozefinizmus szolgálatának vagy a nyílt konfrontációnak elkerülhetetlenségében dokumentálódott. Éppen azért, mert a józsefi rendeletek az életnek, az államnak minden területét felölelték, az ún. „intim szféra” sem maradhatott mentes a külső világ behatolási kísérleteitől. Az intim szférába behatolni törekvő államhatalom a felvilágosodott abszolutizmus következménye. Habermas⁵⁴ gondolatmenetét követve, az abszolutizmus Hobbes fejtegetéseitől alátámasztott módszere szerint, az állampolgárokat (az alattvalókat) lényegében kizárta a hatalomból, de kizárta a véleményt adók köréből is. Ennek következtében az alattvalók véleménye az intim szférába szorult, minthogy az uralkodót nem érdekelte, és az uralkodóra, a hatalomra nem volt hatással. Abban a pillanatban azonban, ahogy az alattvalók kiskorúságának elméletével szembeszegült a kritikai elv jogosult volta (pl. Bayle *Dictionnaire historique et critique*-jében) vagy a fiziokraták már említett *opinion publique*-álmában, később a társadalmi szerződésnek

54. HABERMAS: i. m. Vö. még Reinhart KOSSELLECK: *Kritik und Krise*. Freiburg—München 1959., SCHNEIDER: i. m.

rousseau-i felfogásában, rés támad az abszolutizmusnak az alattvalókat a véleményadásból teljesen kirekesztő rendszerén. S minthogy a felvilágosodott abszolutizmus — legalább is elveiben, szándékaiban — egységet hirdet, azonos kötelességeket írva elő minden állampolgárnak (II. József 1765-ös emlékirata szerint nem az állam áll az ember, ellenkezőleg, minden ember az állam szolgálatában), így a véleményalkotást egy bizonyos mértékig igényli, lehetővé teszi, de abból a szempontból mérlegeli: mennyire mozdíttja elő a végsőt, a közjót, amelynek jegyében kell minden embernek kibontakoztatnia képességeit. S minthogy II. József lehetővé tette a kritikai szemlélet kialakulását, megengedte a kritikát, elődeihez képest engedékenyebb cenzúrendeleteivel — akaratán kívül — megindított egy olyan folyamatot, amelynek eredményeképpen a véleményalkotás, a vitatkozás, a politikai gondolkodás elhagyhatta az intim szférát, kiléphetett a nyilvánosság elé. A véleményalkotás immár nem egy szűk kör, az uralkodó mellett működő tanácsadó testület vagy egy meghatározott összetételű együttes (országgyűlés) privilégiuma. Ahogy Kármán József *Uránia* c. lapja bevezetőjében állította: „Az értelem minden okos lélek örök jussa.”

Ennek a folyamatnak külső jeleképpen lesznek mind látogatottabbak a kávéházak, telnek meg érdeklődőkkel az épp alakuló Lese kabinetek, növelik példányszámukat az újságok, kelnek el a politikai, az egyházügyi stb. kérdésekkel foglalkozó röpiratok, alakulnak át jellegükben a szabadkőműves páholyok, és jönnek létre a szalonok, amelyekben szintén sor kerül a szőnyegen forgó kérdések megvitatására. A közvélemény — bármennyire lebecsülte is II. József — hozzájárult a józsefi szisztéma bukásához. Wangermann éppen itt látja a korszak tragédiáját: Józsefet az a közvélemény buktatta meg, amely tulajdonképpen az ő intézkedéseinek köszönhető kifejlődését.⁵⁵ Ehhez azonban hozzá kell tennünk egy másik, figyelmen kívül aligha hagyható mozzanatot: e közvélemény létrejöttét készítette viszont Józsefet arra, hogy becsületes lényétől idegen szervezet megszervezésén fáradozzék, ti. a titkos rendőrségén, a besúgó hálózatán. Így tehát József szembekerült a maga föltámasztotta vagy inkább létrehozta fenyegetéssel, a közvéleménnyel, és azt (nem meggyőzendő, hanem) ellenőrizendő, egy rendszerétől lényegében idegen szervezet hatásával ellensúlyozta.⁵⁶ Ez a besúgó had aztán befészkelte magát a szabadkőműves páholyokba, a szalonokba, a kölcsönkönyvtárakba, tagjai között (főleg II. Lipót rövid uralkodásakor) szinte valamennyi társadalmi rétegből találunk képviselőket, akiknek jelentései behálózták az egész országot, a legrajtettebb titkok tudói lettek. Tudói és terjesztői; sőt, a maguk fontosságát hangsúlyozva, olyan „véleményeket”, összejöveteleket is konstruáltak, amelyek a valóságban nem vagy másképp léteztek. Az alig kialakult közvéleményt máris veszély fenyegette, a kritikai szellem elhalt, mielőtt teljesen kifejlődhetett volna. A felvilágosodott abszolutizmusnak előbb-utóbb abszolutisztikus vonásai érvényesültek, s ezek nem egy intézkedést visszamenőleg kétségessé tettek.

55. WANGERMANN: i. m. (1973.) 157.

56. Ezt a jelenséget alaposan kihasználja II. József elleni támadásban Joseph RICHTER: *Warum wird Kaiser Joseph von seinem Volk nicht geliebt?* H. n. 1787. A röpiratot még ez évben magyarrá is lefordították.

S amikor a cenzúrendeletek fokozatos szigorodása, az egyre erőteljesebbnek ható uralkodói beavatkozás kétségtelessé tette, hogy a felvilágosodott abszolutizmus felhasználta ugyan a felvilágosodás egyes elemeit, valójában a változó idő követelményeihez igyekezett adaptálni az abszolutizmust, akkor — közvetve — hozzájárult a lehetőséghez jutott felvilágosodott rendiség és a rendi kötöttségek alól szabadulni látszó, nem-nemesi, feltörekvő rétegek egységes állásfoglalásához. A felvilágosodott abszolutizmus — akaratlanul — kétszeresen is ösztönözte a véleményalkotásra és a kritikai szellem formálására azokat, akik szintén a felvilágosodás eszméitől indítva, leszámolni készültek a hagyományos világképpel és annak közvetlenül társadalmi vonatkozásaival. A felvilágosodott abszolutizmus kezdetben fölvetette a harcot a rendiség merev szerkezetével, a Habsburg-monarchia országaiban a feudális-klerikális hagyományokkal. Eredeti szándékai szerint nem szétzúzni akarta, a modernizálás előtt álló akadályokat akarta eltávolítani. Más kérdés, hogy II. József rendeleteinek összessége jóval túlmént az egyszerű javítgatási szándékon, helyenként a nemesi előjogok lényegét érintette. Mindenesetre a józsefi szisztéma biztosította mozgástérben szerezte meg a felvilágosodott rendiség a kritikai szemléletet, amelyet arra használt föl, hogy elvesse a mereven feudális-klerikális eszmerendszert, és differenciáltabb, korszerűbb (bár a feudalizmuson belül maradó) világképpel helyettesítse, és tanulmányozza a fiziokrata és merkantilista nézeteket. Akár a felszabaduló energiákról, akár a gondolkodás radikalizálódásáról van is szó, olyan csoport, réteg szerveződésére kell gondolnunk, amely a maga számára feloldani igyekszik a felvilágosodás és az abszolutizmus együttes érvényesítési kísérletéből adódó ellentmondásokat. Méghozzá oly módon, hogy nem fogadja el az abszolút uralkodói politikát egyetlen országvezetési módszerként. A hazai hagyományokat igyekszik feltárni, ilyenek bizonyult az 1780-as évek végén a filum successionis interruptum elvének hangoztatása, és ennek végső következtetését levonva, a Crouy-Chanel-család magyar trónra való jogosultságának történelmi érvekkel történt alátámasztása.⁵⁷ De emlegettek idegen példákat is, olyanokat, amelyek eltértek mind a hagyományos rendiség, mind a jozefinizmus államelméleti ajánlataitól. Itt az angol típusú példák emlegetésére gondolunk.⁵⁸ Az 1790-es esztendőkből mind sűrűbben kerül elő az angol alkotmányos monarchia mint Magyarország kormányzására alkalmas forma. Evvel is bizonyíthatjuk, hogy az önálló gondolkodású és önálló rendszert elképzelő reformer nemesség és értelmiség fokozatosan szakad el a jozefinista ihletésű felvilágosodott abszolutizmustól, és lép rá a nemzeti függetlenséget immár nem pusztán a Corpus iurisszal igazoló útjára. A konzervatív nemesség 1790—92 között egyre közelebb kerül a Habsburg-uralkodóhoz, a jozefinista politikát mind nyilvánvalóbban — esetleg kényszerűségből — feladó II. Lipóthoz. A radikalizálódó nemesség és az értelmiség viszont éppen ellenkező irányba tart.

57. CAROLUS KOPPI: *Jus electionum quondam ab Hungaris exercitum historia stirpis Arpadianae illustravit* — —. Viennae (1790.)

58. ARANKA György: *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*. Kolosváron 1790., (TÖRÖK Lajos): *Conspectus regiminis formae regnorum Angliae (et) Hungariae*. (Kassa) 1790.

1794-re teljesen kialakul a magyar jakobinusok köre, melynek jelentős része a radikális változásoktól sem riad vissza; a mozgalom felszámolása után pedig ugyanennek a rétegnek életben maradó tagjai jórészt meglelik a lehetőséget: hogyan tudják a megváltozott körülmények között is szolgálni a 90-es évek reformeszméinek ügyét.⁵⁹ II. József trónra lépése lehetővé tette az addig a politikai szereplésből kiszorított rétegek aktivizálódását. S amikor ennek az aktivizálódásnak nem olyan következményei lettek, mint amelyet az uralkodó elképzelt, akkor az ellenállás folyamán megerősödtek az addig halkabban jelentkező tendenciák, tehát a közvéleménnyé formálódó, a rokon nézeteket kereső és azokkal társulni vágyódó irányzatok. Az 1780-as évek elején — József intézkedései nyomán — robbanásszerű gyorsasággal teremtődött meg a szabadabb gondolkodás, a véleménynyilvánítás visszhangjának esélye, ennek az évtizednek a végén pedig a már közben összekovácsolódott közvélemény hallatta hangját, éppen a józsefi intézkedések egy része miatt. A kezdeti jozefinus magatartás nem ön-maga tagadásába csapott át, épp ellenkezőleg, II. Józsefnél és közvetlen munkatársainál következetesebben haladtak a kijelölt úton, új csapásokat is törve. A reformer nemesség tagjai szinte valamennyien jozefinistaként kezdték meg az 1780-as éveket, de mert a jozefinizmus államideáljukhoz, társadalmi reformjaikhoz képest nem hozta meg a kielégítő megoldásokat, előbb-utóbb kiábrándultak belőle. A reformer-nemesség és az értelmiség éppen a felvilágosodás nem teljes érvényesülését kérte számon a józsefi szisztémán. S mert hatni akartak, széles tömegeket akartak mozgásba hozni, ezért nem egyszer a konzervatív mentalitású nemesség frazeológiájával éltek. De csupán a frazeológiát kérték kölcsön és nem az érvrendszert. Amikor pl. a testőrként Bécsbe került, nemesi származású fordító, Báróczy Sándor kételkedik József rendszerének hasznában, látszólag a teljes tagadás álláspontjára helyezkedik:

„és éppen idejeis volt, hogy valamely szerentsés változás légyen az Uralkodásban, mert ha az a' mit a' meg holt Császár el kezdett volt, még sokáig tartott volna, valósággal mindenek töből (!) fordultanak volna fel.”

Ezt még értelmezhetnénk a feudális rendszer védelmének. De már a latin nyelv ellen intézett kirohanások jelzik, hogy nem azonosul a konzervatívokkal. Példatára is ezt dokumentálja:

„Mind Hugo Grotius, mind pedig Puffendorff deákul írtanak, mégis edgyik a' Fejedelemnek törvénytévő tellyes erőt tulajdonít, addig, míg a' másik meg határozza hatalmát.

Soha sem Rousseau, sem Helvetius, bár mely jól tudták légyenis a' nyelvet, nem írtanak deákul, mégis lehetne, az emberi Nem boldogságára, kívánni, hogy ezeknek legislativa ideájok szerint kormányoztatnának a' Birodalmak.”⁶⁰

A francia felvilágosodás radikális gondolkodóinak idézése, méghozzá éppen a törvényhozó hatalom vonatkozásában, a feudális rendszer védelmének aligha fogható föl. Még a magyar nyelvi törekvések is ebben a perspek-

59. FRIED István: *Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez.* = *Magyar Könyvszemle* 1979. 288–297.

60. (BÁRÓCZY Sándor): *A' védelmezett magyar nyelv.* Bétsben 1790. 18., 59.

tívában kapják meg értelmüket. Az abszolutizmus ellen harcoló Báróczy egyben a konzervativizmust is elutasítja.

Ugyanígy kell felfognunk a magyar nyelv bevezetését szorgalmazó, másik, igen hatásos röpiratot is. Szerzője az 1742-ben született orvos, szerkesztő, Decsy Sámuel,⁶¹ aki ismereteit németországi és hollandiai egyetemeken gyarapította. Röpiratában forrásai között jelöli meg Gatterernek, Schlözernek, Grellmann-nak (tehát a göttingiaiaknak!) és Raynalnak a nyelvi kérdésben közreadott munkáit. A nemesi dicsekedéssel szemben a finn-ugor rokonság hívének bizonyul (e kérdésben Schlözer, Hell és Sajnovits alapján ítélt). A magyar nyelv hivatalossá tételét összekapcsolja a gazdaság és a kereskedelem fejlesztése előtt tornyosuló akadályok leküzdésével. Egészében és részleteiben eltér az átlagnemesi—konzervatív érveléstől és mentalitástól, nemcsak fölkészültségével és korszerű ismereteivel, hanem a polgári fejlődés távlatainak legalább is megsejtésével. Mind Báróczy, mind Decsy röpirata számos ponton találkozott a kifejezetten irodalmi, nyelvfejlesztő vélekedésekkel. Egyetlen példát hozunk ennek igazolására. Batsányi János útja épp az átlagnemesi—konzervatív elvek elfogadásától haladt a jakobinizmus felé. Ezen az úton jelentős állomás az általa szerkesztett folyóiratnak, a kassai *Magyar Museum*-nak 1791-es tudósítása (Mellékesen jegyezzük meg, hogy a folyóirat 1788-as beköszöntő cikke mutatja a jozefinista hajlandóságú Kazinczy Ferenc és a jozefinizmust ingerülten elvető, a rendi nézeteiket is elfogadó Batsányi eltérő kiindulópontját, ti. Kazinczy eredeti fogalmazványát Batsányi ilyen értelemben dolgozta át!). De már az 1791-es tudósítás másképpen világítja meg a nyelvfejlesztés, a verselés, a fordítás nem pusztán esztétikai hatású kérdését, és irodalmi alapproblémákat is a magyar nyelv hivatalossá tételének szemszögéből említi. Az anyanyelv pallérozása Batsányinál és másoknál a gazdasági és a társadalmi haladással kerül összhangba, az anyanyelv kultusza egyben a felvilágosodás eszméinek terjesztését is szolgálja.

„Hogy mi nem egyébre törekszünk, hanem, hogy (...) más felvilágosított Nemzeteknek követésre-méltó szép példájok szerint, Hazai Nyelvünket hova-hamarább ki-mívelvén, természeti méltóságába vissza-helyeztessük. Hogy a' Tudományokat, Mesterségeket, és Kereskedést, ezenn űzhessük; és mind törvényes, polgári, 's hadi köz dolgainkat, mind pedig mindennapi különös foglalatosságainkat, ugyanezenn folytatván, el-végre oda juthassunk: hogy Nemzetünk nem tsak Királyával (...) mint egy szabad Nemzetnek illik, a' maga született nyelvén szólhasson; hanem, mind bölts munkáji, mind ki-míveltt erköltseinek kellemetessége, mind pedig áldott földének temérdek gazdagsága által, még az idegen népeket-is magához hódítsa, 's nevének tiszteletére kényszerítse.”⁶²

Batsányinak a francia forradalommal kapcsolatos lelkes állásfoglalása igazolja, hogy a felvilágosodás emlegetése nem afféle *captatio benevolentiae*. Összefügg ez a nemzeti függetlenség gondolatával — és avval a szándékkal, amellyel az eddigi háttérbe szorított ország fia hangoztatja nemzete szerepét

61. DECSY Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából feltámadott magyar nyelv*. Bétsben 1790.

62. BATSÁNYI János *Összes Művei II. Prózai Művek I*, Budapest 1960. 258—259.

az európai országok együttesében. S itt lényegében érintkeznek a szándékok. Mind II. József, mind a reformerré fejlődő nemesség és értelmiség fel akarta zárkóztatni a birodalmat, illetve az országot a „nyugati” államokhoz. II. József prakticista és autokrata bürokratizmusa azonban szembenáll a teoretikusabb reformszándékokkal, jóllehet a józsefi tervek kudarcra és a nemesi reformprogram megvalósíthatósága ismét a két nézet közti feszültséget érzékelteti. József felvilágosodott abszolutizmusát Sonnenfels és Martini igazolta, a reformer-nemesség és az értelmiség szándékaival már — nem egyszer — Rousseau-t idézte. A társadalmi szerződés különféle értelmezéseiből a francia bölcseletnek a lengyelek számára készített alkotmánytervezetéig jutnak el. Rousseau 1772-es *Considérations sur le gouvernement de la Pologne*-jában olyan államideált vázolt föl, amely megfelelt a II. József ellen hadakozó reformer-nemességnek. A hazaszeretet hangsúlyos szerepe a nemzet életében, ezen belül pl. a nemzeti viselet mozgósító ereje, egybevágott a nemzeti érzést az autokrata és anacionális bürokratizmus ellen fordító szándékokkal. Az állami iskoláztatás általánossá tétele, a rendek egyenlősége, a király választásának lehetősége stb. mind-mind olyan államelképzelés része, amely valamilyen formában a reformerek írásaiban, vitáiban (persze különböző mértékben) fölszendül. A rousseau-i elképzelésekre vezethető vissza az a gondolat, amely a parasztság megnyerésével igyekezett a reformerek táborát erősíteni. Kazinczy Ferenc e nemesi-értelmiségi táborra gondolt, mikor 1790-es *Orpheus* c. folyóiratában közreadta Rousseau e művének egy részletét, Helvetius egy írásával együtt. Ugyanebben a folyóiratban a reformer Darvas Ferenc *Hazafiúi intézésének* egy, e rétegnek készült változatát olvashatjuk, jóllehet a verses felhívásnak volt egy, a konzervatívokat megnyerni szándékozó, szelidebb variánsa is. Jellemző, hogy a protestáns lelkész, Keresztési József, aki II. József érdemének tudja be, hogy a nemesség hatalmát korlátok közé szorította, Darvas versének radikálisabb változatát jegyezte föl.⁶³

S itt megszakítjuk fejtegetéseinket. Összefoglalólag téziseinket ismételjük: II. József felvilágosodott abszolutizmusa az abszolutizmusok több évszázados útjának jelentős kitérője. Lényegében megtartotta az abszolutizmusok bürokratikus vonásait, centralizáló törekvéseit, államközpontúságát, jóllehet az államot immár nem azonosította sem az uralkodó személyével, sem a dinasztiaiával, hanem az alattvalók kiskorúságának elvére építve, az uralkodót az állam első szolgájaként tüntette föl. A felvilágosodott abszolutizmus józsefi változata lehetővé tette új erők bekapcsolódását az államügyek intézésébe, hangsúlyozva a szakértelem és a rátermettség szerepét

63. KERESZTESI József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén*. Pest 1868. 194—196., 216. Keresztési is, más protestáns szerzők is Józsefet *elsősorban* türelmi rendeletéért méltatták, az ún. „jobbágyrendelet”-re viszonylag kevésbé figyeltek. Jóllehet éppen a jobbágyrendelet mondja ki azt a természetjogi alapú gondolatot, amely a felvilágosodás nem egy magyar hívének is alapelve: „...a’ személyi Szabadság, melly Természet szerént minden Embernek tulajdona, ’s mellyel a’ közönséges Társaság-is kinekkinek tartozik...” Ugyanakkor a „Toleranz-Edikt” a mérsékelt felvilágosodás másik alapelvét mondja ki, a magyar változatból idézve: „mindennemű kényszerítés, melly az embereknek lelkek’ esméréténn erőszakot teszen, felette igen ártalmas...”

одни должности. Az állam modernizálása természetesen csak új elvi alapokon mehetett végbe. Ezek az elvek azonban csak az előregedőben levő osztrák (és magyar) államgépzetben számíthattak újnak. II. József intézkedései jól körülírható rendszernek részei, ezt a rendszert nevezhetjük jözefinizmusnak, ennek a rendszernek a híveit jözefinistáknak. A jözefinizmus mint rendszer nem azonos a felvilágosodás egyetlen változatával sem, jóllehet elemeinek, összetevőinek túlnyomó többsége felvilágosodott fogantatású. A jözefinista nemesség egy része és az értelmiség hamarosan túlhaladt a jözsefi elképzeléseken, és önálló, általában radikálisabb, gyökeresebb reformokat sürgető tervezeteket fogalmazott meg, vagy adott elő a megyemajd az országgyűlésen, a szabadkőműves páholyokban. A reformer nemesség — a pillanatnyi szövetség után — a konzervatív, a teljes restaurációt igénylő nemességgel is szembekerült, viszont szövetségesre lett a nemesi és nem-nemesi származású értelmiségben, s vele együtt haladt a jakobinus mozgalom irányába. Ebben a folyamatban dolgozták föl a felvilágosodás különféle államelképzeléseit, bölcséleti problémáit; ebben a folyamatban jött létre II. József rendszerének — bár akaratlanul létrehívott — vívmánya: a közvélemény.

ЙОЗЕФ II., ЙОЗЕФИНИСТЫ И РЕФОРМИСТЫ (ПРИМЕЧАНИЯ К ОБЩЕМУ МЫШЛЕНИЮ КОНЦА XVIII В. В ВЕНГРИИ)

И. ФРИД

Автор статьи на основе венгерской и зарубежной литературы, как и по изучению оригинальных документов попытается дать новые точки зрения к анализу общего мышления конца XVIII в. в Венгрии. Исходя из просвященного абсолютизма Йозефа II описывает разные ответы, данные на вызовы просвященного абсолютизма. Просвященный абсолютизм Йозефа II, это окончательный этап исторического пути абсолютизмов, который в сущности сохраняет их характерные черты, значит бюрократические свойства, стремление к централизации, центральное значение государства; хотя государство уже не было идентифицировано с монархом (или с династией), а апеллируя на несовершеннолетие подданных, монарх стал первым слугой государства. Йозефский вид просвященного абсолютизма делал возможным включение новых сил в управление государством, подчеркивая важность деловитости и знаний в замещении должностей. Модернизация государства могла произойти конечно только на принципиально новых основах в устаревшем австрийском (и венгерском) государственном аппарате. Мероприятия Йозефа — это части хорошо описываемой системы, которую мы можем называть *йозефинизмом*, а сторонников этой системы *йозефинистами*. Йозефинизм, как система не идентично ни с одним видоизменением просвящения, хотя большинство его элементов, составных частей коренится в просвящении. Часть йозефинистского дворянства и интеллигенция скоро превысили представления Йозефа, и стали составлять самостоятельные, более радикальные, требующие конкретных реформов планы на сессиях областных и государственных собраний, или в масонских ложах. Переразвивающиеся в *реформеры дворяне* — после кратковременного союза — очутились лицом к лицу с претендующим на реставрацию консервативным лагерем дворянства, но наряду нашли союзников в интеллигенции, по происхождению недворянской, и вместе с ней шли по пути к движению якобинцев. В этом процессе обрабатывались различные представления о государстве, и философские проблемы просвящения; и в этом процессе формируется, может быть самое значительное — хотя невольное — завоевание йозефинизма: *общественность*.

